

Titel: Notesbog 1

Citation: "Notesbog 1", i *Søren Kierkegaards Skrifter, Bd. K19*, udg. af Niels Jørgen Cappelørn; Joakim Garff; Johnny Kondrup; Jette Knudsen; Alastair McKinnon, Søren Kierkegaard Forskningscenteret 2001 . Onlineudgave fra Søren Kierkegaards Skrifter: <https://tekster.kb.dk/text/sks-not1-kom-root.pdf> (tilgået 19. april 2024)

Anvendt udgave: Søren Kierkegaards Skrifter, Bd. K19

Ophavsret: Materialet er dedikeret til public domain. [Læs CC0-erklæringen](#)

◀ **Dogmatiske Forelæsninger. af H:N: Clausen** : Henrik Nicolai Clausen (1793-1877), da. teolog og politiker, fra 1822 ekstraordinær og fra 1830 ordinær professor i teologi (nytestamentlig eksegesis og dogmatik) ved Kbh.s Universitet. Clausen var både af sin far, stiftsprovst H.G. Clausen, og af sine lærere blevet stærkt påvirket af rationalismen; men under en studierejse til Berlin, hvor han i vinteren 1818-19 fulgte Schleiermachers forelæsninger over dogmatik og dialektik, begyndte han at bryde med denne arv. Herefter indtog han en mellemposition lige langt fra rationalismens fornuftsteologi og fra den lutherske ortodoksis åbenbaringsteologi. Denne mellemposition, at Bibelen er en åbenbaring skænket af guddommelig nåde til menneskene som lys og vejledning for troen, og at denne åbenbaring kun kan erkendes og anvendes ved hjælp af fornuften, nåede han frem til i skriftet *Aurelius Augustinus Hipponensis Sacra Scripturæ Interpres* (1827), hvor han søgte at afdække Augustins eksegetiske metode. Det var især inden for eksegesen og hermeneutikken, at Clausens akademiske interesse lå, og det var her, hans opfattelse blev fuldt udfoldet. – Om Clausens forelæsninger over den kristelige dogmatik, se tekstredigeringen, s. 8-13).

I trykt udgave: Bind 19 side 7 linje 1

◀ **Caput** : lat. 'kapitel'.

I trykt udgave: Bind 19 side 9 linje 1

◀ **Mc** : Mark.

I trykt udgave: Bind 19 side 9 linje 11

◀ **Eb** : Hebr.

I trykt udgave: Bind 19 side 9 linje 13

◀ **Den umiddelbare Bevidsthed ... afhængig af Gud** : Clausen er i sin religionsforståelse inspireret af Fr. Schleiermachers religionsbegreb, således som det kommer til udtryk i *Der christliche Glaube* (64m,21), jf. især § 4, 4, bd. 1, s. 22-24, fx s. 23: »Eben dies ist nun vorzüglich gemeint mit der Formel, daß sich schlechthin abhängig fühlen und sich seiner selbst als in Beziehung mit Gott bewußt sein einerlei ist, weil nämlich die schlechthinige Abhängigkeit die Grundbeziehung ist, welche alle anderen in sich schließen muß. Der letzte Ausdruck schließt zugleich das Gottesbewußtsein so in das Selbstbewußtsein ein, daß beides, ganz der obigen Auseinandersezung gemäß, nicht von einander getrennt werden kann«; jf. også § 5, s. 24-35.

I trykt udgave: Bind 19 side 9 linje 14

◀ **Act** : Acta, lat. titel for Apostlenes Gerninger.

I trykt udgave: Bind 19 side 9 linje 17

◀ **Inspiration** : læren om, at ethvert af de bibelske skrifter er 'indblæst' ('inspireret') af Gud (jf. 2 Tim 3,16), hvorfor Bibelen, Den hellige Skrift, er Guds åbenbarede og ufejlbarlige ord og udgør den højeste autoritet for kirkens tro og lære. I den dogmatiske tradition skelner man mellem to aspekter af Bibelens inspiration: Den blev skrevet af mænd, der var i en tilstand af inspiration, dvs. under Helligåndens indflydelse og ledelse; el. den blev skrevet af mænd, som Helligånden dels tilskyndede til at nedskrive åbenbaringen, dels 'indgød' ('inspirerede'), hvad og hvordan de skulle skrive. Jf. fx K.G. Bretschneider *Handbuch der Dogmatik oder der evangelisch-lutherischen Kirche*, 3. udg., bd. 1-2, Leipzig 1828 [1814] (forkortet *Handbuch der Dogmatik*; jf. ktl. 437-438, 4. udg., 1838); bd. 1, § 37, s. 291-301.

I trykt udgave: Bind 19 side 9m linje 1

◀ **impulsio ... realis et verbalis** : lat. 'tilskyndelse'; 'ledelse'; 'indgydelse af indhold og ord'. I den luthersk-ortodokse dogmatik skelner man med disse udtryk mellem inspirationens tre former el. handlemåder. Jf. fx A. Hahn *Lehrbuch des christlichen Glaubens*, Leipzig 1828, s. 128f.; og K. Hase *Hutterus redivivus oder Dogmatik der evangelisch-lutherischen Kirche*, 2. udg., Leipzig 1833 [1828] (forkortet *Hutterus redivivus*; jf. ktl. 581, 4. udg., 1839), § 41, s. 112-117.

I trykt udgave: Bind 19 side 9m linje 1

◀ **sufficientia; perspicuitas; efficacia** : lat. 'tilstrækkelighed'; 'tydelighed'; 'indvirkning'. I den protestantisk dogmatiske tradition har man opstillet flere egenskaber ved Den hellige Skrift, herunder dens 'nødvendighed' og 'tilstrækkelighed', dvs. at den indeholder alt, hvad der er nødvendigt og tilstrækkeligt for mennesket at vide for at opnå salighed; dens 'tydelighed', dvs. at alt, hvad der er nødvendigt til salighed, er så klart og tydeligt udtrykt, at enhver kan læse og forstå det; dens 'indvirkning' el. 'virkende kraft', dvs. at den virker direkte opbyggende på enhver, der læser i den. Jf. fx K. Hase *Hutterus redivivus*, § 43-46, s. 120-130; og K.G. Bretschneider *Handbuch der Dogmatik* bd. 1, § 38-39, s. 302-310.

I trykt udgave: Bind 19 side 9m linje 3

◀ **una, sancta ... ecclesia infallibilis** : lat. 'én, hellig, apostolsk, almindelig, ufejlbarlig kirke'. – I den dogmatiske tradition benyttes disse udtryk til bestemmelse af den sande kirkes egenskaber. Jf. fx K.G. Bretschneider *Handbuch der Dogmatik* bd. 2, § 206, s. 830-837.

I trykt udgave: Bind 19 side 9m linje 5

◀ **Bockshammer** : G.F. Bockshammer *Offenbarung und Theologie, ein wissenschaftlicher Versuch*, Stuttgart 1822 (ktl. 430). – **G.F. Bockshammer**: Gustav Ferdinand Bockshammer (1784-1822), ty. evangelisk teolog, fra 1806 præst i Wittenberg og fra 1810 i Tübingen.

I trykt udgave: Bind 19 side 9m linje 9

◀ **in abstracto** : lat. 'i almindelighed'.

I trykt udgave: Bind 19 side 10 linje 2

◀ **Den hellige Historie** : især beretningerne om Jesu liv, lidelse, død og opstandelse.

I trykt udgave: Bind 19 side 10 linje 10

◀ **De hellige Bøger** : Den hellige Skrift, Bibelen.

I trykt udgave: Bind 19 side 10 linje 12

◀ **historiske og kritiske Undersøgelser** : Med oplysningstiden i det 18. årh. blev teologiens arbejde med de bibelske tekster mødt med kravet fra den almene historieforskning om også i bibelforskningen at anvende en historisk-kritisk metode, dvs. kritisk at søge i teksterne efter historiske årsager og sikre kildeudsagn.

I trykt udgave: Bind 19 side 10 linje 17

◀ **usus organicus, formalis, instrumentalis** : lat. 'den organiske, formale, instrumentale brug', jf. *Hutterus redivivus* (9m,1), § 28, s. 77.

I trykt udgave: Bind 19 side 10 linje 23

◀ **qui eruditionis ... ex scriptura sacra explicat** : lat. »som, udstyret med lærdommens hjælpemidler, udlægger åbenbaringen ud fra Den hellige Skrift«. Citatet optræder i *Hutterus redivivus* (9m,1), § 28, s. 77.

I trykt udgave: Bind 19 side 10 linje 24

◀ **d. h: Sk:** : den hellige Skrift, Bibelen.

I trykt udgave: Bind 19 side 10 linje 28

◀ **Accommodation** : 'tilpasning', dvs. tilpasning af religiøse forhold og udsagn til modtagernes fatteevne, meninger, sæder og skikke; anvendes også om tilpasning af citater og udsagn fra GT til NTs fortolkning af dem, desuden om tilpasning af de bibelske forhold og udsagn til senere tiders forhold og forestillinger. Med oplysningstidens fremhævelse af fornuften blev teologien foranlediget til at søge det nytestamentlige budskab tilpasset efter lokale, temporale og individuelle forudsætninger.

I trykt udgave: Bind 19 side 10 linje 35

◀ **συγκαταβάσις condescendentia** : gr. (synkatábasis), egl. 'det at indlade sig mht. til noget', 'tilpasning', lat. 'tilpasning', jf. A. Hahn *Lehrbuch des christlichen Glaubens* (9m,1), § 14, anm. 2, s. 64; og *Hutterus redivivus* (9m,1), § 46, s. 128, note 4.

I trykt udgave: Bind 19 side 10 linje 35

◀ **Negativ ... Positiv** : 11,14.

I trykt udgave: Bind 19 side 11 linje 3

◀ **Manichæer** : tilhænger af den synkretistiske sekt manikæismen, der blev stiftet af perseren Mani (o. 216-76), og som i sig optog elementer fra de gamle persiske og babyloniske religioner, fra kristendommen og buddhismen samt fra gnosticisismen. Som doketer opfattede de Jesu menneskelige legeme som et 'skinlegeme'.

I trykt udgave: Bind 19 side 11 linje 7

◀ **Gnostikere** : tilhængere af gnosticisismen, en fællesbetegnelse for en lang række eklektiske, ofte

dualistiske kristne og jøde-kristne sekter i de første årh. e.Kr. Gnostikerne lagde vægt på religiøse oplevelser, der afslørede den skjulte viden (gnosis), som kunne medvirke til menneskets frelse. Allerede i det 2. årh. e.Kr. stemplede Irenæus og Tertullian gnostikerne som kættere.

I trykt udgave: Bind 19 side 11 linje 7

◀ **Phantasiastæ** : lat. fantasiaster, doketisk sekt fra det 2. årh.; som doketer opfattede de Jesu menneskelige legeme som et 'skinlegeme'. Jf. *Hutterus redivivus* (9m,1), § 90, s. 254, note 1.

I trykt udgave: Bind 19 side 11 linje 7

◀ **Acc** : Accomodation (10,35).

I trykt udgave: Bind 19 side 11 linje 8

◀ **Kfædrene** : Kirkefædrene. De oldkirkelige forfatters brug af akkommodation kom ofte til udtryk i typologiske udlægninger af de bibelske beretninger, hvorved de tit fik præg af vilkårlighed.

I trykt udgave: Bind 19 side 11 linje 8

◀ **Tertullian** : Quintus Septimius Florens Tertullianus (o. 160 - o. 220), født i Kartago i Nordafrika, en af de rom.-katolske 'kirkelige forfattere'.

I trykt udgave: Bind 19 side 11 linje 10

◀ **Clemens Alex** : Clemens Alexandrinus, dvs. Titus Flavius Clemens el. Klemens fra Alexandria (o. 150 - o. 215), oldkirkelig teologisk forfatter, født i Athen, udvandrede til Alexandria, hvor han virkede som lærer, indtil en forfølgelse drev ham på flugt til Kappadokien.

I trykt udgave: Bind 19 side 11 linje 10

◀ **Origenes** : (o. 185 - 251/254), teolog, leder af Alexandriaskolen 202-31, afsat pga. anklage for kætteri.

I trykt udgave: Bind 19 side 11 linje 10

◀ **Chrysostomus** : Johannes Chrysostomus (o. 350 - 407), gr. kirkelærer, patriark i Konstantinopel.

I trykt udgave: Bind 19 side 11 linje 10

◀ **Hieronymus** : Sofronius Eusebius Hieronimus (347-420), lat. kirkelærer, ekseget og oversætter, mest kendt for sin lat. oversættelse af Bibelen, *Vulgata*.

I trykt udgave: Bind 19 side 11 linje 11

◀ **Accomodatio formalis - materialis** : lat. 'formal akkommodation - material'. Den 'formale akkommodation' er en tilpasning af meddelelsens form ved valg af en passende metode, fx Jesu brug af lignelser. Den 'materiale akkommodation' er en tilpasning af meddelelsens indhold, hvor den lærende synes at billige el. virkelig billiger sine elevs forkerte meninger; denne akkomodationsform kan være 'negativ' og 'positiv' (se følgende kommentar). Jf. A. Hahn *Lehrbuch des christlichen Glaubens* (9m,1), § 14, anm. 2, s. 64f.; og K.G. Bretschneider *Handbuch der Dogmatik* (9m,1) bd. 1, § 42, s. 325-338.

I trykt udgave: Bind 19 side 11 linje 12

◀ **negativa. positiva** : lat. 'negativ. positiv'. Hentyder til distinktionen mellem negativ og positiv akkommodation, hvad indholdet angår (se foregående kommentar). Ved den 'negative akkommodation' lader den lærende, som om han billiger sine elevs forkerte meninger og forestillinger, idet læreren dog senere og lidt efter lidt gør rede for sandheden (jf. fx Joh 16,12 og 1 Kor 3,1-2; 9,20-23). Ved den 'positive akkommodation' antager den lærende bevidst de forkerte meninger og forestillinger, skønt han anser dem for vranglære, og bestyrker således sine elever i dem (jf. fx Matt 12,27; 11,14 og ApG 16,3). Jf. A. Hahn *Lehrbuch des christlichen Glaubens* (9m,1), § 14, anm. 2, s. 65; og K.G. Bretschneider *Handbuch der Dogmatik* (9m,1) bd. 1, § 42, s. 328f.

I trykt udgave: Bind 19 side 11 linje 14

◀ **Hahn siger ... den formale og den negative** : jf. *Lehrbuch des christlichen Glaubens* (9m,1), § 14, s. 66. - **Hahn**: August Hahn (1792-1863), ty. teolog, fra 1819 privatdocent, senere ekstraordinær prof. i Königsberg, fra 1821 ordinær prof. samt præst og superintendent. Senere s.å. prof. og præst i Leipzig, fra 1833 prof. og fra 1844 generalsuperintendent i Breslau.

I trykt udgave: Bind 19 side 11 linje 16

◀ **den Augsburgs Confess:** : den Augsburgske Confession, dvs. *Confessio Augustana* (da. *Den augsburgske Bekendelse*), det første lutherske bekendelsesskrift fra 1530.

I trykt udgave: Bind 19 side 11 linje 21

◀ **Non peccant ... consideranda in decreto** : lat. »[Og dog] synde ikke de, som ei holde det [apostlenes befaling om at afholde sig fra blod], fordi ikke engang Apostlene selv ville besvære Samvittighederne med saadan Trældom, men gave Forbudet for en Tid, for at afværge Forargelse. Thi ved enhver saadan Bestemmelse maa man altid beholde Evangeliets Hovedsætning for Øje«, *Den danske Kirkes symbolske Bøger*, overs. og udg. af J.C. Lindberg, Kbh. 1830. Citat fra art. 28, »De potestate ecclesiastica« (»Om den kirkelige magt«), 65-66, i *Confessio Augustana*, anført som art. 7 i Pars II (2. del) i *Libri symbolici ecclesiae evangelicae sive Concordia*, udg. af K.A. Hase, Leipzig 1827, s. 43, der har »neque tamen peccant« (»og dog synde de ikke«) i stedet for »Non peccant« (*Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche. Herausgegeben im Gedenkjahr der Augsburgischen Confession 1930*, 11. udg. [ty./lat.], Göttingen 1992 (forkortet *Die Bekenntnisschriften*), s. 131).

I trykt udgave: Bind 19 side 11 linje 21

◀ **Cartesianerne** : tilhængere af René Descartes (1596-1650), fr. filosof, matematiker og naturforsker. Nævnes af A. Hahn som en særlig gruppe blandt naturalisterne og rationalisterne i det 17. og 18. årh., der hævdede, at de bibelske forfattere praktiserede en positiv akkomodation, jf. *Lehrbuch des christlichen Glaubens* (9m,1), § 14, anm. 2, s. 66.

I trykt udgave: Bind 19 side 11 linje 28

◀ **Semler** : Johann Salomo Semler (1725-91) ty. luthersk teolog, fra 1753 prof. i Halle; skønt pietistisk påvirket var han førende blandt de overgangsteologer, der forberedte rationalismen. Nævnes af A. Hahn som en teolog fra nyere tid, der antager Jesu og apostlenes brug af positiv akkomodation, jf. *Lehrbuch des christlichen Glaubens* (9m,1), § 14, anm. 2, s. 68.

I trykt udgave: Bind 19 side 11 linje 28

◀ **Teller** : Wilhelm Abraham Teller (1734-1804) ty. luthersk, rationalistisk teolog, fra 1761 prof. i Helmstedt og fra 1767 overkonsistorialråd og provst i Berlin. Nævnes af A. Hahn som en teolog fra nyere tid, der antager Jesu og apostlenes brug af positiv akkomodation, jf. *Lehrbuch des christlichen Glaubens* (9m,1), § 14, anm. 2, s. 68.

I trykt udgave: Bind 19 side 11 linje 28

◀ **multa in scriptura ... et erroneos vulgi conceptus** : lat. »meget i Den hellige Skrift er overleveret i overensstemmelse med menigmands forkerte og fejlagtige forestillinger«. Fri gengivelse af følgende citat: »Alii ['Naturalistae' et 'Rationalistae'] existimant, multa tradi in scriptura sacra ad falsos atque erroneos vulgi conceptus adcommodata, quae hypothesis multis se commendavit« (»Andre ['naturalister' og 'rationalister'] har hævdet, at meget i Den hellige Skrift er overleveret tilpasset til menigmands forkerte og fejlagtige forestillinger, hvilken antagelse er blevet hyldet af mange«), som anføres af A. Hahn i *Lehrbuch des christlichen Glaubens* (9m,1), § 14, anm. 2, s. 67. Citatet er fra C.F. Calsov *Dissertatio de Antiscripturariis, speciatim Werthemienis* (*Afhandling om dem, der er imod Skriften, i særdeleshed om Wertheimeren*), Jena 1737, s. 15 ('Wertheimeren' sigter til J.L. Schmidt, der i 1735 udgav den såkaldte 'Wertheimer Bibel', en kommenteret overs. af de fem Mosebøger).

I trykt udgave: Bind 19 side 11 linje 28

◀ **Acc:** : Accomodation (10,35).

I trykt udgave: Bind 19 side 11m linje 2

◀ **usus normalis s: normativus** : lat. 'normal el. normativ brug'. – **s:** sive, lat. 'eller'.

I trykt udgave: Bind 19 side 12 linje 35

◀ **opfordres Msk: ... sand og falsk Aabenbaring** : jf. fx Mark 13,21-23 og 1 Joh 4,1.

I trykt udgave: Bind 19 side 13 linje 3

◀ **angives ... at fremvirke et nyt Liv i Msk.** : jf. fx Rom 6,4 og 2 Kor 5,17.

I trykt udgave: Bind 19 side 13 linje 4

◀ **Naturalismens:** teologisk retning i sidste halvdel af det 18. årh., forkaster åbenbaringen som unyttig,

men regner den naturlige religion for tilstrækkelig og sand.

I trykt udgave: Bind 19 side 13 linje 13

◀ **Socinianerne** : tilhængere af en antitrinitarisk teologisk retning opkaldt efter dens it. stifter Fausto Sozzini (o. 1537-1604), som ved sin radikale kritik af dogmerne blev en forløber for den rationalistiske teologi (13,20). Socinianerne mente, at dogmerne og Bibelen skulle bedømmes ud fra menneskets fornuft, og forkastede derfor dogmer, som ansås for at stride mod fornuften.

I trykt udgave: Bind 19 side 13 linje 16

◀ **nihil credi posse ... intelligi nequeat** : lat. »man kan ikke tro noget, som ikke kan rummes eller forstås af fornuften«. Citat fra J. Schlichting a Bukowiec *De S. S. Trinitate adversus Balth. Meisnerum disputatio* (1637), s. 125, anført af A. Hahn i *Lehrbuch des christlichen Glaubens* (9m,1), s. 51.

I trykt udgave: Bind 19 side 13 linje 16

◀ **Tertullian** : 11,10.

I trykt udgave: Bind 19 side 13 linje 18

◀ **credo, quia absurdum est** : lat. »jeg tror, fordi det er absurd (fornuftsstridigt, forrykt)«. Udsagnet er inspireret af Tertullian, der ofte udtrykker sig i paradokser, og som i kap. 5, 4, i *De carne Christi (Om Kristi legeme)* siger: »Crucifixus est dei filius; non pudet, quia pudendum est; et mortuus est dei filius; prorsus credibile est, quia ineptum est. Et sepultus resurrexit; certum est, quia impossibile est« (»Guds søn blev korsfæstet; det skammer man sig ikke over, fordi man skal skamme sig over det; og Guds søn døde; det står helt til troende, fordi det er urimeligt. Og han blev begravet, og han er opstanden; det er sikkert, fordi det er umuligt«). Udsagnet bringes som en 'kühne Metapher' i K. Hase *Hutterus redivivus* (9m,1), s. 75.

I trykt udgave: Bind 19 side 13 linje 18

◀ **Rationalister** : tilhængere af den rationalistiske teologi, en åndsstrømning inden for teologien, fremherskende i oplysningstiden, særlig 1750-1800. Rationalismen var kendetegnet ved den opfattelse, at alle religiøse trossætninger skulle kunne begrundes fornuftsmæssigt, og ved en afvisning af enhver tro, der overskrider menneskets rationelle fatteevne. De rationalistiske teologer søgte derfor at tolke den kristne åbenbaringslære, de bibelske beretninger og de kirkelige dogmer således, at de ikke kom i modstrid med fornuften og erfaringen.

I trykt udgave: Bind 19 side 13 linje 20

◀ **Supranaturalister** : tilhængere af supranaturalismen, en teologisk retning, der i modsætning til rationalismen (13,20) anser åbenbaringen for en nødvendighed, og som derfor stiller Bibelens autoritet over fornuften. Fælles for de to retninger er den intellektuelle betragtning af religion, og supranaturalisterne samler da også troens indhold i læresætninger, der forsvares med fornuftsargumenter.

I trykt udgave: Bind 19 side 13 linje 20

◀ **Naturalister** : tilhængere af naturalismen (13,13).

I trykt udgave: Bind 19 side 13 linje 22

◀ **Mynster (om Begrebet »Dogmatik») § 21** : J.P. Mynster *Om Begrebet af den christelige Dogmatik*, Kbh. 1831, § 21 (om modsætningen mellem supranaturalisme og rationalisme), s. 21-24. – **Jakob Peter Mynster** (1775-1854), da. præst, forfatter, politiker, fra 1811 residerende kapellan ved Vor Frue Kirke i Kbh., fra 1826 hofprædikant, fra 1828 kgl. konfessionarius samt hof- og slotspræst ved Christiansborg Slotskirke, fra 1834 biskop over Sjællands stift.

I trykt udgave: Bind 19 side 13m linje 1

◀ **Uddannelse** : udvikling.

I trykt udgave: Bind 19 side 14 linje 7

◀ **analogia scripturæ** : lat. 'skriftens analogi'. Et hermeneutisk princip, der bygger på tanken om betydningsenhed i Bibelen og om analogi mellem parallelle udsagn, så disse gensidigt kan belyse hinanden, og så især de dunkle steder i Bibelen kan fortolkes ud fra de klare; princippet bygger desuden på tanken om en 'analogia fidei' ('troens analogi'), dvs. en analogi mellem de bibelske udsagn og 'Christendommens Hovedindhold', hvorfor Bibelen kan tolkes ud fra tros læren og bekendelserne. Jf. A. Hahn *Lehrbuch des christlichen Glaubens* (9m,1), § 16, anm. 3, s. 74-77, og § 28, s. 144-146.

I trykt udgave: Bind 19 side 14 linje 26

◀ **dicta probantia ... sedes doctrinarum** : lat. 'bevissteder, klassiske steder, dogmatiske steder'. Ved 'bevissteder' forstås de steder i Bibelen, hvor de enkelte læresætninger er indeholdt, eller hvorfra de kan udledes. Ved de 'klassiske' el. 'dogmatiske steder' forstås de steder i Bibelen, hvor læresætninger bliver dels forsættigt, dels udførligt behandlet. Jf. A. Hahn *Lehrbuch des christlichen Glaubens* (9m,1), § 28, s. 144f.

I trykt udgave: Bind 19 side 14 linje 28

◀ **articuli fundamentales s: constitutivi** : lat. 'fundamentale el. konstitutive artikler', dvs. de grundartikler el. 'hovedlærdomme', som er tilgrundliggende og grundvæsentlige (konstitutive) for den kristne troslære, og uden hvilke der ikke kan være tale om frelse ved Kristus. Jf. A. Hahn *Lehrbuch des christlichen Glaubens* (9m,1), § 16 med anm. 1, s. 70-72. – **s:** sive, lat. 'eller'.

I trykt udgave: Bind 19 side 14 linje 32

◀ **forchristelige** : førkristelige.

I trykt udgave: Bind 19 side 15 linje 24

◀ **Forbetydninger** : varslinger, forudsigelser.

I trykt udgave: Bind 19 side 15 linje 24

◀ **Den trichotomiske. Marheinecke** : Med den 'trichotomiske' metode hentyder Clausen formentlig til den konsekvent tredelte inddeling af Ph. Marheinekes *Die Grundlehren der christlichen Dogmatik als Wissenschaft*, 2. udg. Berlin 1827 [1819], ktl. 644. Bogen er inddelt i tre dele, hver bestående af tre afsnit, som for nogles vedkommende igen består af tre hovedstykker (jf. indledningen til kommentarerne til notesbog 9, s. 331f.). – **Marheinecke:** Philipp Konrad Marheineke (1780-1846), ty. evangelisk teolog, fra 1805 prof. i Erlangen, fra 1807 i Heidelberg og fra 1811 i Berlin. Marheineke var stærkt inspireret af Hegel og søgte en formidling mellem åbenbaring og fornuft, tro og viden.

I trykt udgave: Bind 19 side 16 linje 10

◀ **Den foederative Maade af Cocceius** : hentyder til den føderale teologi el. pagtsteologien, som inddeler dogmatikken efter to hovedpagter sluttet mellem Gud og mennesker: natur- el. gerningspagten (i uskyldighedstilstanden i Paradis før syndefaldet) og nåde- el. trospagten (i tilstanden efter syndefaldet og uddrivelsen af Edens Have). Den første pagt sluttede Gud med Adam som repræsentant for hele slægten, men efter syndefaldet har menneskeheden fjernet sig fra den og er derfor undergivet naturpagtens fordømmelse. Den anden pagt oprettede Gud i den første forjættelse om Kristus (protevangeliets i 1 Mos 3,15), som afskaffer naturpagtens fordømmelse og lover, at alle mennesker kan frelses i troen på den kommende frelser (Kristus). Denne anden pagt har forskellige stadier svarende til Guds frelsesplan: a. 'patriarkpagten' (sluttet med de tre patriarker Abraham, Isak og Jakob); b. 'lovpagten' (sluttet med israelitterne ved lovgivningen på Sinaj bjerg); og c. 'evangeliepagten' (sluttet gennem evangeliet om Kristus i NT). Jf. K. Hase *Hutterus redivivus* (9m,1), § 24, s. 51f., note 10. Den føderale teologi har sin betegnelse fra det lat. ord for forbund el. pagt, foedus, og opstod i Holland i midten af det 17. årh. Jf. A. Hahn *Lehrbuch des christlichen Glaubens* (9m,1), § 17, anm. 1, s. 82f. – **Cocceius:** Johannes Coccejus (1603-69), ty. reformert teolog, fra 1643 prof. i Franeker og fra 1650 i Leiden.

I trykt udgave: Bind 19 side 16 linje 11

◀ **foedus naturæ** : lat. 'naturpagten' (16,11).

I trykt udgave: Bind 19 side 16 linje 12

◀ **foedus gratiæ** : lat. 'nådepagten' (16,11).

I trykt udgave: Bind 19 side 16 linje 12

◀ **foedus patriarcharum** : lat. 'patriarkpagten' (16,11).

I trykt udgave: Bind 19 side 16 linje 13

◀ **foedus legis** : lat. 'lovpagten' (16,11).

I trykt udgave: Bind 19 side 16 linje 13

◀ **foedus evangelii** : lat. 'evangeliepagten' (16,11).

I trykt udgave: Bind 19 side 16 linje 13

◀ **demonstrativ-matematiske ved Wolf** : hentyder til den matematisk-demonstrative metode, der blev udviklet af skolastiske dogmatikere i senmiddelalderen, og som if. A. Hahn *Lehrbuch des christlichen Glaubens* (9m,1), § 17, anm. 2, s. 85, blev taget op af protestantiske teologer i det 18. årh. under indflydelse af den Leibnitz-Wolffiske filosofi. Metoden kaldes matematisk, fordi Wolff med matematikken som forbillede søgte at opbygge et filosofisk system grundet på sætningen: 'Det samme kan ikke samtidig være og ikke være til', samt på de af G.W. Leibniz fremsatte sætninger: 'Alt, som er til, må have tilstrækkelig fornuftsgrund' og 'intet er til uden tilstrækkelig fornuftsgrund'. Metoden kaldes demonstrativ, fordi Wolff deducerede, dvs. udledte én bestemmelse strengt logisk af en anden. – **Wolf**: Christian Wolff (1679-1754), ty. matematiker og filosof, fra 1723 prof. i Marburg og fra 1740 i Halle.

I trykt udgave: Bind 19 side 16 linje 15

◀ **Lactants libri VII divinarum institutionum** : Lucius Coelius Firmianus Lactantius el. Lactant (4. årh.), afrikansk, oldkirkelig forfatter og apologet. *Divinarum institutionum Libri VII* (*Syv bøger om de guddommelige lærdomme*), et kristent apologetisk værk i syv bøger, forfattet o. 304 - o. 313.

I trykt udgave: Bind 19 side 16 linje 16

◀ **Genadius Massiliensis de ecclesiasticis dogmatibus** : Gennadius fra Marseille, presbyter 492-95, tilhænger af semipelagianismen (35,39). I sin nidkære kamp mod tidens kættere forfattede han en lang række bøger, hvoraf de fleste er gået tabt; han tilskrives værket *Liber ecclesiasticorum dogmatum* (*Bogen om de kirkelige dogmer*), en samling af rettroende og kætterske læresætninger.

I trykt udgave: Bind 19 side 16 linje 17

◀ **Isidorus Hisp: libri III sententiarum** : Isidorus Hispanicus, 'den spanske Isidor', dvs. biskop Isidor fra Sevilla (o. 560-636, biskop fra 600), regnet for en af sin tids største kirkelige autoriteter; hans hovedværk, de tre bøger med sentenser, *Libri III sententiarum*, med uddrag fra Augustin og Gregor den Store, blev den normgivende tros- og sædelære for den vesterlandske kirke i flere århundreder.

I trykt udgave: Bind 19 side 16 linje 18

◀ **Johannes Damascenus εκθησις ακριβης της ορθοδοξου πιστεως** : gr. titel, »Nøjagtig udlægning af den rette tro«, på 3. del af Johannes Damaskenerens dogmatiske hovedværk *Πηγὴ γνώσεως* (*Erkendelsens kilde*). Titlen er anført i K. Hase *Hutterus Redivivus* (9m,1), § 20, s. 38, note 5. SK skriver εκθησις for εκθεισις og ορθοδοξου for ορθοδοξου. – **Johannes Damascenus**: Johannes Damaskeneren el. Johannes fra Damaskus (o. 650 - o. 754), syrisk oldkirkelig digter og teolog.

I trykt udgave: Bind 19 side 16 linje 19

◀ **Ebr** : Hebræerbrevet.

I trykt udgave: Bind 19 side 17 linje 16

◀ **Apoc** : Apocalypsis Iohannis, lat. betegnelse for Johannes' Åbenbaring.

I trykt udgave: Bind 19 side 17 linje 16

◀ **Jehovas**: Guds navn i GT; egl. fejl for Jahwæh el. – som det ofte gengives – Jahve. Da jøderne ikke måtte udtale Guds navn, blev de fire konsonanttegn JHWH i den hebr. tekst forsynet med vokaltegnene fra 'Adonāi (med e i stedet for a), der på hebr. betyder Herren, for at minde læseren om, at der i stedet for Jahwæh skulle læses 'Adonāi; deraf den fejlagtige læsemåde Jehovah. I såvel GT-1740 som i GT-1992 gengives Jahve som regel med »Herren«.

I trykt udgave: Bind 19 side 18 linje 16

◀ **Genes.** : Genesis, gr. 'frembringelse', 'tilblivelse'; betegnelse for 1. Mosebog.

I trykt udgave: Bind 19 side 18 linje 17

◀ **Ex** : Exodus, gr. (éxodos) 'udgang', 'udvandring'; betegnelse for 2. Mosebog.

I trykt udgave: Bind 19 side 18 linje 17

◀ **Judic** : Judicium, den lat. betegnelse for Dommerbogen.

I trykt udgave: Bind 19 side 18 linje 17

◀ **Reg:** : Liber Regum, den lat. betegnelse for Kongebog.

I trykt udgave: Bind 19 side 18 linje 20

◀ **Hiob.** : Jobs Bog.

I trykt udgave: Bind 19 side 18 linje 20

◀ **Ψ** : gr. Psi, gængs forkortelse for Salme (i datidens retskrivning Psalme), dvs. Salmernes Bog i GT.

I trykt udgave: Bind 19 side 18 linje 23

◀ **Bøgerne efter Exilet** : Der tænkes formentlig især på Daniels Bog og på GTs apokryfe Skrifter (20,22), jf. § 18, SKS 19, s. 20. – **Exilet:** 20,19.

I trykt udgave: Bind 19 side 18 linje 24

◀ **Klære** : Kirkelære.

I trykt udgave: Bind 19 side 18 linje 33

◀ romerske **K.**: Kirkes.

I trykt udgave: Bind 19 side 18 linje 35

◀ **αγαθοδαιμονες - κακοδαιμονες** : gr. (agathodaímones) 'gode dæmoner/ånder' – (kakodaímones) 'onde dæmoner/ånder'; udtrykkene forekommer ikke i NT.

I trykt udgave: Bind 19 side 19 linje 14

◀ **יש** : el. יָשׁוּב, hebr. (haśśātān) Satan, jf. Matt 12,26 (ὁ σατανᾶς, gr. (ho satanás) Satan); i NT benævnes han også Djævelen og betragtes som Guds modstander.

I trykt udgave: Bind 19 side 19 linje 15

◀ **βεελσεβουβ** : gr. (beelseboúβ), fejl for βεελζεβουβ (beelzeboúβ). I ældre tekstudgaver af NT på gr. og i ældre da. og ty. bibeloversættelser hedder dæmonernes fyrste i Matt 10,25 Beelzebub; da formen βεελζεβουλ (beelzeboúl) imidlertid er bedre bevidnet i håndskrifterne, er den trængt ind i nyere tekstudgaver (fx *Novum Testamentum graece* bd. 1-2, udg. af G.C. Knapp, 4. udg. Halle 1829 [1797], ktl. 14-15) og i NT-1819 som Beelzebul. If. 2 Kong 1,2 er Beelzebub filisterbyen Ekrons gud; i NT er denne gamle kana'anæisk-fønikiske gud blevet degraderet til en dæmon.

I trykt udgave: Bind 19 side 19 linje 15

◀ **βελιαλ s: βελιαρ** : gr. (belíal) Belial el. (belíar) Beliar, måske oprindelig en hedensk gud. I formen Belial optræder navnet i GT (fx 1 Sam 2,12 (GT-1740)), men brugt i afsvækket betydning 'slethed, ondskab, fordærv'; i formen Beliar forekommer navnet i NT (2 Kor 6,15 (i NT-1819 Belial)), her personificeret og identificeret med Antikrist el. Satan. – **s:** sive, lat. 'eller'.

I trykt udgave: Bind 19 side 19 linje 15

◀ **ὁ πονερος ... ο αρχων του κοσμου** : gr. 'den onde', 'modstanderen', 'fristeren', 'denne verdens fyrste'. Betegnelser for Djævelen i *Novum Testamentum graece*, jf. fx Matt 13,19; 1 Pet 5,8; Matt 4,3; Joh 12,31. SK skriver πονερος for πονηρος.

I trykt udgave: Bind 19 side 19 linje 16

◀ **ο θεος ... ο αρχων των δαιμονιων** : gr. 'denne verdens gud', 'dæmonernes fyrste'. Betegnelser for Djævelen i *Novum Testamentum graece*, jf. 2 Kor 4,4 og Matt 9,34.

I trykt udgave: Bind 19 side 19 linje 18

◀ **ο οφης αρχαιος ... ο αγγελος της αβυσσου** : gr. 'den gamle slange', 'dragen', 'afgrundens engel'. Betegnelser for Djævelen i *Novum Testamentum graece*, jf. Joh Åb 12,9 og 9,11. SK skriver δρακων for δρακων og αγγελος for αγγελος.

I trykt udgave: Bind 19 side 19 linje 19

◀ **δαιμονιζομενοι** : gr. (daimonizómenoi), 'de dæmonbesatte', jf. fx Matt 8,28 i *Novum Testamentum graece*.

I trykt udgave: Bind 19 side 19 linje 33

◀ **εχοντες διαβολον** : gr. (échontes diábolon) 'de, som har en djævel', dvs. er besat af en djævel; udtrykket forekommer ikke i *Novum Testamentum graece*, jf. derimod udtrykket 'εχειν δαιμονιον' ('have en dæmon', dvs. være besat af en dæmon), som forekommer flere gange, især i Johannesevangeliet, fx Joh 7,20.

I trykt udgave: Bind 19 side 19 linje 33

◀ **βασανιζομενοι** : gr. (basanizómenoi) 'de pinte', jf. Matt 8,29 i *Novum Testamentum graece*.

I trykt udgave: Bind 19 side 19 linje 34

◀ **ενοχλουμενοι** : gr. (enochlóumenoi) 'de plagede', jf. Luk 6,18 i *Novum Testamentum graece*.

I trykt udgave: Bind 19 side 19 linje 34

◀ **καταδυναστευομενοι** : gr. (katadynasteuómenoi) 'underkastede', jf. ApG 10,38, »πάντας τοὺς καταδυναστευομένους ὑπὸ τοῦ διαβόλου« (»alle, der var under Djævelens herredømme«), i *Novum Testamenrum graece*.

I trykt udgave: Bind 19 side 19 linje 34

◀ **Christi Fristelse** : jf. beretningen om Jesu fristelse i ørkenen, Matt 3,1-11.

I trykt udgave: Bind 19 side 20 linje 10

◀ **Dæmonologie** : læren om dæmoner.

I trykt udgave: Bind 19 side 20 linje 18

◀ **det babylonske Exil** : sigter til den babyloniske konge Nebukadnesars deportation i 598 og 587 f.Kr. af indbyggere i Juda til Babylon; eksilet i Babylon skildres i Es 40-55 som et fangenskab med fornedrelse og lidelser under babylonisk tyranni.

I trykt udgave: Bind 19 side 20 linje 19

◀ **det Gl. T. Apocrypher** : (20,22).

I trykt udgave: Bind 19 side 20 linje 20

◀ **de canoniske Bøger** : dvs. de 39 af GTs bøger, som alle kristne kirker og trossamfund betragter som medhørende til Den hellige Skrift. Modsætningen er GTs apokryfe bøger, som dog ikke er en afgrænset skriftgruppe i den kirkelige tradition; deres antal (fra 10 til 15) såvel som deres kanoniske status varierer fra kirkesamfund til kirkesamfund. De lutherske kirker regner med 11 apokryfer. Da Luther oversatte Bibelen til tysk, medtog han de 10 apokryfer, som i den katolske bibel, *Vulgata*, står spredt mellem de øvrige bøger i GT, og tilføjede Manasses Bøn fra *Vulgatas* tillæg, men samlede dem i en særlig afdeling mellem GT og NT. Han karakteriserede dem som: »Bøger, der ikke kan regnes for ligestillet med Den hellige Skrifs kanoniske bøger, men dog er gode og nyttige at læse.«

I trykt udgave: Bind 19 side 20 linje 22

◀ **sq:** : sequens, lat. 'følgende'.

I trykt udgave: Bind 19 side 20 linje 25

◀ **Sap:** : Sapientia, lat. betegnelse for Visdommens Bog.

I trykt udgave: Bind 19 side 20 linje 28

◀ **Asmodeus** : navn på en ond ånd omtalt i Tob 3,8; den samme ånd optræder igen i 6,8, dog uden navns nævnelse.

I trykt udgave: Bind 19 side 20 linje 29

◀ **Philo** : el. Filon, gr.-jødisk filosof (o. 25 f.Kr. - o. 50 e.Kr.), f. i Alexandria, hvor han tilhørte de ledende kredse inden for den store jødiske menighed.

I trykt udgave: Bind 19 side 20 linje 31

◀ **Josephus** : Josefus Flavius (37/38 - o. 100), jødisk historiker, rabbinisk lærd, blev som følge af

krigsfangenskab i forbindelse med den jødisk-rom. krig historiker for den rom. kejser Vespasian og skrev sit hovedværk *Bellum Iudaicum* med støtte fra kejseren.

I trykt udgave: Bind 19 side 20 linje 33

◀ **eiendommelige** : særegne, karakteristiske.

I trykt udgave: Bind 19 side 21 linje 12

◀ **den h: Sk:** : den hellige Skrifs.

I trykt udgave: Bind 19 side 21 linje 29

◀ **K:historien** : Kirkehistorien.

I trykt udgave: Bind 19 side 22 linje 10

◀ **Symboler** : (tros)bekendelser.

I trykt udgave: Bind 19 side 22 linje 11

◀ **den augsburgske Confession** : 11,21.

I trykt udgave: Bind 19 side 22 linje 13

◀ **causa peccati est ... videlicet diaboli et impiorum** : lat. »Årsagen til synden er de ondes vilje, det vil selvfølgelig sige Djævelens og de ugudeliges«. Citat fra *Confessio Augustana*, art. 19, »De causa peccati« (»Om syndens årsag«), i *Libri symbolici* (11,21), s. 15 (*Die Bekenntnisschriften*, s. 75).

I trykt udgave: Bind 19 side 22 linje 17

◀ **Diabolus impellit homines ... manifesta scelera** : lat. »Djævelen tilskynder menneskene til mangeartede synder, til ugudelige meninger og åbenbare forbrydelser«. Frit citat fra *Confessio Augustana*, art. 20, »De bonis operibus« (»Om de gode gerninger«), 32, *Libri symbolici* (11,21), s. 18 (*Die Bekenntnisschriften*, s. 80).

I trykt udgave: Bind 19 side 22 linje 19

◀ **Chr: impios homines ... ut sine fine crucientur** : lat. »Kristus vil fordømme de ugudelige mennesker og Djævlene til at pines uden ende«. Frit citat fra *Confessio Augustana*, art. 17, »De Christi reditu ad iudicium« (»Om Kristi genkomst til dom«), 3, *Libri symbolici* (11,21), s. 14 (*Die Bekenntnisschriften*, s. 72).

I trykt udgave: Bind 19 side 22 linje 21

◀ **Msk. skabt i Guds Billede** : jf. 1 Mos 1,26-27.

I trykt udgave: Bind 19 side 23 linje 6

◀ **Genesis** : gr. 'frembringelse', 'tilblivelse'; betegnelse for 1. Mosebog.

I trykt udgave: Bind 19 side 23 linje 11

◀ **Hvorledes forenes ... den i andet Cap:?** : hentyder til det forhold, at skabelsesberetningen 1 Mos 1,1-2,4a efterfølges af endnu en beretning om verdens og menneskets skabelse i 1 Mos 2,4b-25.

I trykt udgave: Bind 19 side 23 linje 17

◀ **Isaac Peirère** : Isaac de la Peyrère (1594-1676), fr. kalvinist, stod det meste af sit liv i tjeneste hos prinsen af Condé. I skriftet *Prae-Adamitae* (*Føradamitter*), der udkom i Amsterdam i 1655, udviklede han den særegne tolkning af Rom 5,12-14, at der havde levet mennesker før Adam ('præadamitter'); han opfattede 1 Mos 1,1-4a som en beretning om skabelsen af de første mennesker og 1 Mos 2,4b-25 som en beretning om en senere skabelse af Adam. I Paris blev bogen dømt til bålet, og Peyrère blev fængslet i Bruxelles. Senere rejste han til Rom, tilbagekaldte sine mistolkninger og blev optaget i Den katolske Kirke. Peyrères præadamittiske opfattelse omtales i både K. Hase *Hutterus redivivus* (9m,1), § 75, s. 216, note 2, og i A. Hahn *Lehrbuch des christlichen Glaubens* (9m,1), § 76, anm. 6, s. 337f.

I trykt udgave: Bind 19 side 23 linje 18

◀ **Hvorledes forenes ... Raceforskjellighederne?** : hentyder til teorien om coadamitter (Adams samtidige), der antager, at menneskeheden ikke har ét, men flere stammar, jf. fx K. Hase *Hutterus redivivus* (

9m,1), § 75, s. 216, note 2, og A. Hahn *Lehrbuch des christlichen Glaubens* (9m,1), § 76, anm. 6, s. 338f.

I trykt udgave: Bind 19 side 23 linje 20

◀ **בְּצַלְמֵי אֱלֹהִים** : hebr. (b^eʕælæm) 'i billede' (kidmût) 'efter lighed', dvs. i Guds billede og efter Guds lighed.

I trykt udgave: Bind 19 side 23 linje 27

◀ **νοῦς, πνεῦμα, ψυχή og σῶμα, σαρξ** : gr. (nous) 'forstand', (pneúma) 'ånd', (psýchē) 'sjæl' og (sōma) 'legeme', (sarx) 'kød'. Der er her tale om en todeling (dikotomi) mellem det åndelige (νοῦς, πνεῦμα, ψυχή) og det legemlige (σῶμα, σαρξ) i den nytestamentlige antropologi.

I trykt udgave: Bind 19 side 23 linje 29

◀ **רִיחַ - נְשֵׁמָה, עֵפָר וְנֶפֶשׁ רוּחַ** : hebr. (rûah) 'ånd' (næpæš) 'liv' (nišmat) 'ånde' (bāsār) 'kød' ('āpār) 'jord'; med 'jord' tænkes der på det stof, mennesket er skabt af, jf. 1 Mos 2,7. Der er her tale om en todeling (dikotomi) mellem det åndelige (רוּחַ, נְשֵׁמָה) og det legemlige (עֵפָר, רִיחַ) i den gammeltestamentlige antropologi. – נְשֵׁמָה er konstruktformen af נֶפֶשׁ (n^ešāmāh) 'ånde' el. 'livsprincip'.

I trykt udgave: Bind 19 side 23 linje 30

◀ **σαρξ, πνεῦμα; ὁ ἐσω ἀνθρώπος og ὁ ἐξω ἀνθρώπος** : gr. (sarx, pneúma) 'kød', 'ånd'; (ho éso ánthrōpos) 'det indre menneske', (ho éxo ánthrōpos) 'det ydre menneske'. Der er her tale om en todeling (dikotomi) mellem det legemlige (σαρξ, ὁ ἐξω ἀνθρώπος) og det åndelige (πνεῦμα, ὁ ἐσω ἀνθρώπος) i den paulinske antropologi.

I trykt udgave: Bind 19 side 24 linje 1

◀ **Eccl:** : Ecclesiastes, lat. betegnelse for Prædikerens Bog.

I trykt udgave: Bind 19 side 24 linje 3

◀ **Trichotomie** : tredeling, her mellem det åndelige (πνεῦμα), det sjælelige (ψυχή) og det legemlige (σῶμα).

I trykt udgave: Bind 19 side 24 linje 5

◀ **Præexistentialerne** : tilhængere af den opfattelse, at alle sjæle er skabt af Gud ved verdens begyndelse, hvorefter de opholder sig ('præeksisterer') enten i æteren el. i himlen, indtil de hver for sig forener sig med et foster ved undfangelsen.

I trykt udgave: Bind 19 side 24 linje 17

◀ **Plato** : Platon (427-347 f.Kr.), gr. filosof. Han var elev af Sokrates (o. 470-399 f.Kr.) og grundlagde i 387 f.Kr. Akademiet i Athen. Blandt hans elever var Aristoteles (24,19).

I trykt udgave: Bind 19 side 24 linje 17

◀ **Justinus M:** : Justinus Martyr (o. 100 - o. 165 e.K.), den ældste og betydeligste af oldkirkens apologeter, led martyrdøden i Rom; af hans talrige skrifter er en del overleveret og vidner om, hvorledes tanker fra den antikke gr. filosofi blev optaget i den kristne erkendelse. 29,32.

I trykt udgave: Bind 19 side 24 linje 17

◀ **Clemens Alex:** : 11,10.

I trykt udgave: Bind 19 side 24 linje 18

◀ **Origenes** : 11,10.

I trykt udgave: Bind 19 side 24 linje 18

◀ **Theodoretus** : el. Theodoret fra Kyrros (o. 393 - efter 457), gr. teolog, fra 423 biskop i den lille by Kyrros nær Antiokia; efterlod sig talrige skrifter af eksegetisk, kirkehistorisk, dogmatisk og apologetisk indhold, deltog ivrigt i samtidens kristologiske stridigheder.

I trykt udgave: Bind 19 side 24 linje 18

◀ **Creatianere** : tilhængere af den opfattelse, at Gud ved enhver undfangelse skaber ('creat') sjælen, umiddelbart før fosteret avles, og (40 dage efter) forbinder den med fosteret.

I trykt udgave: Bind 19 side 24 linje 19

◀ **Aristoteles** : Aristoteles fra Stageira i Thrakien (384-322 f.Kr.), gr. filosof, logiker og naturforsker, sammen med sin lærer Platon regnet blandt antikkens største filosoffer; skrev banebrydende værker inden for filosofiens og videnskabens forskellige discipliner. Han grundlagde 335 f.Kr. den peripatetiske skole i Lykeion, men forlod Athen 324 f.Kr. for ikke at blive anklaget ligesom Sokrates.

I trykt udgave: Bind 19 side 24 linje 19

◀ **Ambrosius** : (o. 339-397) rom.-katolsk kirkelærer og helgen, fra 374 biskop i Milano; efterlod sig talrige breve og taler samt adskillige skrifter af bl.a. etisk og dogmatisk indhold.

I trykt udgave: Bind 19 side 24 linje 19

◀ **Hieronymus** : 11,11.

I trykt udgave: Bind 19 side 24 linje 19

◀ **Pelagius** : af britisk herkomst, virkede o. 400 som asketisk vækkelsesprædikant i Rom, hvorfra han o. 410 drog til Afrika, men snart derefter til Palæstina, hvor han i 418 forsvandt ud af historien (35,23).

I trykt udgave: Bind 19 side 24 linje 20

◀ **Traducianerne** : tilhængere af den opfattelse, at sjælen ligesom og samtidig med legemet gennem avling forplantes ved overførsel ('per traducem').

I trykt udgave: Bind 19 side 24 linje 20

◀ **Tertullian** : 11,10.

I trykt udgave: Bind 19 side 24 linje 20

◀ **Augustinus** : Aurelius Augustin(us) (354-430), retoriker, filosof og teolog, f. i Nordafrika, siden 383 virksom i Italien, biskop i Hippo fra 395; en af de fire rom.-katolske kirkefædre.

I trykt udgave: Bind 19 side 24 linje 20

◀ **νοῦς s. το ηγεμονικόν** : gr. (νοῦς) 'forstand' el. (to hēgemonikón) 'fornuft' (i filosofien det ledende princip). – **s.:** sive, lat. 'eller'.

I trykt udgave: Bind 19 side 24 linje 22

◀ **το θυμικόν** : gr. (to thymikón) 'mod', 'temperament'.

I trykt udgave: Bind 19 side 24 linje 22

◀ **το επιθυμικόν** : gr. (to epithymikón) 'begær'.

I trykt udgave: Bind 19 side 24 linje 22

◀ **Ireneus** : el. Irenæos (o. 130 - o. 200), f. i Lilleasien, teolog, fra 177 el. 178 biskop i Lyon og Vienne; hans skrifter kendes kun fra få brudstykker, bevaret er dog en lat. oversættelse af hans omfattende, apologetiske værk mod kætterne og med gendrivelse af 'gnosis' (o. 180), hvori han fremtræder som grundlæggeren af den katolske dogmatik.

I trykt udgave: Bind 19 side 24 linje 25

◀ **Lactantius** : 16,16.

I trykt udgave: Bind 19 side 24 linje 26

◀ **den Alexandrinske K** : kirken i Alexandria el. den alexandrinske skole, hvis hovedskikkelse var Origenes (11,10). Kirken repræsenterede den østlige kirkes teologi over for den vestlige, som udgik fra Rom.

I trykt udgave: Bind 19 side 24 linje 26

◀ **af Moses** : dvs. i Mosebøgerne.

I trykt udgave: Bind 19 side 24 linje 34

◀ **Exilet** : 20,19.

I trykt udgave: Bind 19 side 24 linje 35

◀ **Lc** : Luk.

I trykt udgave: Bind 19 side 25 linje 1

◀ **וַיֵּאָסֶף עִמּוֹ אֵל** : hebr. »og han gik til sin slægt«. Citat fra 1 Mos 25,8 i *Biblia hebraica*, udg. af A. Hahn, bd. 1-2, Leipzig 1831 (jf. ktl. 1).

I trykt udgave: Bind 19 side 25 linje 16

◀ **Deut** : Deuteronomium (af gr. 'deuteronómion', den anden lovgivning), lat. betegnelse for 5. Mosebog.

I trykt udgave: Bind 19 side 25 linje 17

◀ **אֶל-בְּנֵי שְׂאֵלָה כִּי אָבֵל אָרָד** : hebr. »I sorg vil jeg gå ned i dødsriget til min søn«. Citat fra 1 Mos 37,35 i *Biblia hebraica*.

I trykt udgave: Bind 19 side 25 linje 17

◀ **שאל af שאל poscere** : hebr. (š'ē'ōl) af (š'l) lat. 'forlange, kræve', jf. W. Gesenius *Lexicon manuale hebraicum et chaldaicum in Veteris Testamenti libros*, Leipzig 1833 (ktl. 72, forkortet *Lexicon manuale hebraicum et chaldaicum*), s. 973, 2. sp.

I trykt udgave: Bind 19 side 25 linje 19

◀ **שול** : (š'ē'ōl), jf. W. Gesenius *Lexicon manuale hebraicum et chaldaicum*, s. 973, sp. 1.

I trykt udgave: Bind 19 side 25 linje 19

◀ **Num** : Numeri ('tallene'), lat. betegnelse for 4. Mosebog.

I trykt udgave: Bind 19 side 25 linje 21

◀ **בֵּית לְכָל-חַי מוֹעֵד** : hebr. »til huset, hvor alle levende skal samles«. Citat fra Job 30,23 i *Biblia hebraica*.

I trykt udgave: Bind 19 side 25 linje 23

◀ **שַׁעַר־הַמָּוֶת** : hebr. (šā'rê-hammāwæt) 'dødens porte', jf. Sl 9,14 og 107,18 i *Biblia hebraica*.

I trykt udgave: Bind 19 side 25 linje 24

◀ **בְּשַׁעַר־אֶלְכָה שְׂאֵל** : hebr. »jeg går bort til dødsrigets porte«. Citat fra Es 38,10 i *Biblia hebraica*.

I trykt udgave: Bind 19 side 25 linje 24

◀ **בְּעֵמְקֵי שְׂאֵל** : hebr. (b'e'imqê š'ē'ol) »i dødsrigets dybder«. Citat fra Ordsp 9,18 i *Biblia hebraica*.

I trykt udgave: Bind 19 side 25 linje 26

◀ **Provb** : Proverbia ('ordsprog'), lat. betegnelse for Ordsprogenes Bog.

I trykt udgave: Bind 19 side 25 linje 26

◀ **מִתַּחַת מַיִם** : hebr. (mittaḥat majim) »under vandene«. Citat fra Job 26,5 i *Biblia hebraica*.

I trykt udgave: Bind 19 side 25 linje 27

◀ **אֶל-אֶרֶץ חֹשֶׁךְ וְצִלְמוֹת** : hebr. »til mørkets og mulmets land«. Citat fra Job 10,21 i *Biblia hebraica*.

I trykt udgave: Bind 19 side 25 linje 28

◀ **רָפָה af רָפְאִים εαλειπειν** : hebr. (rāpā'îm) 'afdøde', 'dødninge', jf. fx Es 14,10, af (rāpāh) 'være kraftløs', gr. (ekleípein) 'være afmægtig'.

I trykt udgave: Bind 19 side 25 linje 30

◀ **Ps** : Psalme, dvs. Salmernes Bog.

I trykt udgave: Bind 19 side 25 linje 34

◀ **Warburton** : William Warburton (1698-1779), eng. teolog, litteraturkritiker, anglikansk biskop i Gloucester.

I trykt udgave: Bind 19 side 25m linje 1

◀ **paastod, at Udødelighedslæren ... Moses Religion** : jf. W. Warburton i *The Divine Legation of Moses Demonstrated on the Principles of a Religious Deist* bd. 1-2, London 1738-41; især bd. 2, der bygger på og beviser den påstand: »That the Doctrine of a future State of Rewards and Punishments, is not to be found in, nor did make Part of the Mosaic Dispensation«.

I trykt udgave: Bind 19 side 25m linje 2

◀ **det gaaer Msk. ... ned af under Jorden** : Præd 3,19-21.

I trykt udgave: Bind 19 side 25m linje 6

◀ **de alexandrinske (...) de jødiske Apochrypher** : Ved 'de alexandrinske apokryfer' forstås de apokryfe skrifter, som blev optaget i den gr. oversættelse af GT, *Septuaginta*, o. 150 f.Kr. og videreført i *Vulgata* (20,22), og som ikke findes i det hebr. GT; disse tilføjede skrifter hører således kun til i den alexandrinske kanon og har aldrig fundet vej ind i den palæstinensisk-hebr. kanon. Adskillelsen mellem alexandrinske og jødiske apokryfer hentyder formentlig til, at de fleste af de apokryfe skrifter oprindeligt er skrevet på hebr. el. aram. i Palæstina, mens kun en mindre del af dem oprindeligt er skrevet på gr. af jøder i Alexandria.

I trykt udgave: Bind 19 side 26 linje 1

◀ **Sadducæer** : medlem af saddukæernes parti, en af de vigtige sociale og religiøse grupper el. retninger i jødedommen i hellenistisk og rom. tid; de stod ofte i et modsætningsforhold til farisæerne (26,3), de afviste den mundtlige overlevering og anerkendte kun, hvad der 'står skrevet', og de afviste troen på sjælens udødelighed. Her og de fl., jf. *Hutterus redivivus* (9m,3), § 124, s. 371.

I trykt udgave: Bind 19 side 26 linje 3

◀ **Essener** : medlem af jødisk sekt, opstået i 2. årh. f.Kr.; de praktiserede en moralsk og rituel renselse, levede i afsondrethed fra det øvrige samfund og hemmeligholdt deres lære for omverdenen. Essenerne, der blev ledet af lærde præster, troede på udødelighed uden opstandelse.

I trykt udgave: Bind 19 side 26 linje 3

◀ **Pharisæer** : medlem af farisæernes parti, en af de vigtige religiøse og politiske retninger i jødedommen i hellenistisk og rom. tid. Farisæerne stod ofte i et modsætningsforhold til saddukæerne (26,3); de udviste nidkær iver for en nøje overholdelse af Moseloven, lagde stor vægt på renhedsforskrifterne og hævdede troen på opstandelse.

I trykt udgave: Bind 19 side 26 linje 3

◀ **μεταμορφουςθαι, μετασχηματιζεσθαι, αλλασσεσθαι** : gr. (metamorphoústhai) 'forvandles', (metaschēmatízesthai) 'omformes', (allássesthai) 'forandres'.

I trykt udgave: Bind 19 side 26 linje 19

◀ **εκδημειν** : gr. (ekdēmein) 'rejse udenlands'.

I trykt udgave: Bind 19 side 26 linje 22

◀ **Scheol** : 25,19 og 30,20.

I trykt udgave: Bind 19 side 26m linje 4

◀ **2 Mc** : 2 Makk.

I trykt udgave: Bind 19 side 26m linje 26

◀ **Antiochus** : Antiochus IV med tilnavnet Epifanes ('den åbenbarede'), seleukidisk konge (175-164 f.Kr.) og hærfører, der havde underlagt sig Palæstina og terroriserede den jødiske befolkning, bl.a. som led i krigen mod ptolemæerne.

I trykt udgave: Bind 19 side 26m linje 30

◀ **Judas Mcc** : Judas Maccabæus el. Makkabæer, jødisk leder af den religiøs-nationale opstand mod syrerne

167-61 f.Kr., jf. 1 Makk 3-9 og 2 Makk 7-13; genindviede templet efter vanhelligelsen under Antiochus Epifanes (se foregående kommentar).

I trykt udgave: Bind 19 side 26m linje 34

◀ **Sodoma og G:** : Sodoma og Gomorra er de to byer, formodentlig beliggende SV for Salthavet (Det Døde Hav), hvor Lot slog sig ned efter at have taget afsked med Abraham, og hvor Guds engle senere kom og reddede ham ud, mens Guds vrede ødelagde byerne, 1 Mos 19. Her tænkes der på Jesu henvisning til denne begivenhed i Matt 10,15.

I trykt udgave: Bind 19 side 27 linje 19

◀ **Tyrus og S.** : Tyrus og Sidon var fønikiske handels- og havnebyer på Middelhavskysten, som i kraft af deres rigdom og hedenskab er blevet genstand for Guds vrede og ødelæggelse særligt i profetlitteraturen i GT, fx Jer 47,4. Her tænkes der på Jesu omtale af de to byer i Matt 11,22.

I trykt udgave: Bind 19 side 27 linje 19

◀ **δοξα, τιμη ... ζωη αιωνιος** : gr. (δόξα) 'herlighed', (τιμή) 'ære', (κλήρονομία) 'arv', (hyiothesía) 'antagelse i søns sted', (σῶτήρια) 'frelse', (ζῶε αἰῶνιος) 'evigt liv'.

I trykt udgave: Bind 19 side 27 linje 22

◀ **κρῖσις ... ἀπολεία s. ολεθρος** : gr. (κρίσις) 'dom', (orgē kai thymós) 'forbitrelse og vrede', (thlipsis kai stenochoría) 'trængsel og angst', (apóleia sive ólethros), 'ødelæggelse eller fordærv'. SK skriver στενοχωρία for στενοχωρία og ἀπολεία for ἀπώλεια. – **s.:** sive, lat. 'eller'.

I trykt udgave: Bind 19 side 27 linje 24

◀ **ανακλινεσθαι ... και Ιακωβ** : gr. 'at sidde til bords med Abraham, Isak og Jakob', jf. Matt 8,11 i *Novum Testamentum graece* (19,16).

I trykt udgave: Bind 19 side 27 linje 26

◀ **ειναι εν κολπω Αβρααμ** : gr. 'være i Abrahams skød', jf. Luk 16,22 i *Novum Testamentum graece*.

I trykt udgave: Bind 19 side 27 linje 27

◀ **σκοτος εξωτερου ... οδοντων** : gr. 'mørket udenfor, gråd og tænderskæren', jf. Matt 22,13 i *Novum Testamentum graece*.

I trykt udgave: Bind 19 side 27 linje 27

◀ **πυρ αιωνιον** : gr. (πυρ αἰῶνιον) 'evig ild', jf. Matt 18,8 og 25,41 i *Novum Testamentum graece*.

I trykt udgave: Bind 19 side 27 linje 29

◀ **σκληξ αυτων ου τελευτα** : gr. »deres maddike dør ikke«. Citat fra Mark 9,44 i *Novum Testamentum graece*.

I trykt udgave: Bind 19 side 27 linje 29

◀ **οψονται τον θεον** : gr. 'skal se Gud', jf. Matt 5,8 i *Novum Testamentum graece*.

I trykt udgave: Bind 19 side 27 linje 33

◀ **ειναι συν χριστω ... συν τω Χριστω** : gr. 'være sammen med den salvede, have hjemme hos Herren, herliggøres sammen med Kristus', jf. Fil 1,23; 2 Kor 5,8 og Rom 8,17 i *Novum Testamentum graece*. SK skriver χριστω for Χριστω.

I trykt udgave: Bind 19 side 27 linje 33

◀ **Eb:** : Hebr.

I trykt udgave: Bind 19 side 27 linje 36

◀ **καταπαυσις** : gr. (κατάπαυσις) 'hvile', jf. Hebr 4,9-11 i *Novum Testamentum graece*.

I trykt udgave: Bind 19 side 28 linje 19

◀ **ενωπιον του βηματος του Χριστου** : gr. 'over for Kristi domstol', jf. 2 Kor 5,10 i *Novum Testamentum graece*.

I trykt udgave: Bind 19 side 28 linje 22

◀ **1834. Richter: Die Lehren von den letzten Dingen** : Fr. Richter *Die Lehre von den letzten Dingen* bd. 1-2, Breslau 1833-44; i 1834 udgav han *Der Gott der Wirklichkeit*. – **Friedrich Richter** (1807-48), religionsfilosof, levede som boghandler i Breslau. I *Die Lehre von den letzten Dingen* fremsatte han den tese, at konsekvensen af den hegelske filosofi er at benægte udødeligheden, og blev dermed anledning til striden blandt de ty. hegelianere om udødelighed.

I trykt udgave: Bind 19 side 28m linje 1

◀ **Weize Die philosoph. Geheimlehre von der Unsterblichkeit** : C.H. Weiße *Die philosophische Geheimlehre von der Unsterblichkeit des menschlichen Individuums*, Dresden 1834. – Christian Hermann Weiße (1801-66), ty. religionsfilosof, fra 1828-37 ekstraordinær prof. og fra 1845 ordinær prof. i Leipzig, stod mellem hegelianisme og senidealisme.

I trykt udgave: Bind 19 side 28m linje 2

◀ **Göschel** : C.F. Göschel *Zur Lehre von den letzten Dingen*, Berlin 1834. – Carl Friedrich Göschel (1784-1861), ty. jurist og filosof, fra 1819 forskellige embeder som dommer og fra 1834 ansat i justitsministeriet i Berlin; højrehegelianer og fortaler for den spekulative teologi.

I trykt udgave: Bind 19 side 28m linje 4

◀ **Fichte** : I.H. Fichte *Die Idee der Persönlichkeit und der individuellen Fortdauer*, Elberfeld 1834, ktl. 505. – Immanuel Hermann Fichte (1796-1879), ty. filosof, fra 1840 prof. i Bonn og fra 1842-63 i Tübingen.

I trykt udgave: Bind 19 side 28m linje 4

◀ **ζωη αιωνιος - πυρ αιωνιον** : gr. (zōē aiōnios) 'evigt liv' – (pyr aiōnion) 'evig ild', jf. Matt 18,8 i *Novum Testamentum graece*. 27,29.

I trykt udgave: Bind 19 side 29 linje 7

◀ **κολασις - ζωη αιωνιος** : gr. (kólasis) 'straf' – (zōē aiōnios) 'evigt liv', jf. Matt 25,46 i *Novum Testamentum graece*. 27,29.

I trykt udgave: Bind 19 side 29 linje 7

◀ **κρισις αιωνιος** : gr. (krísis aiōnios) 'evig dom', jf. Mark 3,29 i *Novum testamentum graece*. Senere tekstudgaver har ἁμαρτημα (hamártēma, synd) i stedet for κρισις.

I trykt udgave: Bind 19 side 29 linje 8

◀ **το σκωληξ αυτων ου τελευτα** : 27,29. το er fejl for ό.

I trykt udgave: Bind 19 side 29 linje 8

◀ **Kfædre** : Kirkefædrene.

I trykt udgave: Bind 19 side 29 linje 28

◀ **Athenagoras, (περι αναστασεως των νεκρων)** : Athenagoras (2. årh.), gr. kristen apologet; gr. titel (peri anastáseōs tōn nekrōn) på det skrift *Om de dødes opstandelse*, som normalt tillægges ham, og hvori troen på kødets opstandelse forsøges begrundet filosofisk.

I trykt udgave: Bind 19 side 29 linje 31

◀ **Tertullian † 220** : 11,10 og 29m,1.

I trykt udgave: Bind 19 side 29 linje 32

◀ **Justinus M: † 165** : 24,17. Justinus skriver om opstandelsen i første del af den apologi for kristendommen og de kristnes rettigheder, som han mel. 150 og 160 skrev til den rom. kejser Antonius Pius (jf. ktl. 141).

I trykt udgave: Bind 19 side 29 linje 32

◀ **tvende af Origenes † 254** : 11,10. If. Eusebios skrev Origenes en »Afhandling om *Opstandelsen*, der

indbefatter to Bøger«, jf. 2. bog, kap. 24, i *Kirkens Historie gennem de tre første Aarhundreder af Eusebius*, overs. af C.H. Muus, Kbh. 1832, ktl. U 37, s. 369.

I trykt udgave: Bind 19 side 29 linje 32

◀ **Clemens Alex:s († 218) Bog** : 11,10. Der tænkes måske på det tabte »Skrift om Påsken«, jf. *Historie gennem de tre første Aarhundreder af Eusebius*, s. 351f.

I trykt udgave: Bind 19 side 29 linje 33

◀ **K:** : Kirke.

I trykt udgave: Bind 19 side 29 linje 37

◀ **de resurrectione carnis** : lat. *Om kødets opstandelse* af Tertullian (11,10). Skriftet er forfattet i perioden mellem Tertullians tilknytning til det sværmeriske parti, montanisterne, og hans død o. 220.

I trykt udgave: Bind 19 side 29m linje 1

◀ **Celsus** : el. Kelsos, epikuræisk filosof fra 2. årh., kendt som kætter pga. Origenes' apologetiske skrift *Κατὰ Κέλσου* (*Kata Kélsou, Mod Kelsos* – fra 249), der er et kristent svar på Celsus' anklager mod de kristnes troslærdomme i *Ἀληθῆς λόγος* (*Alēthēs lógos, Sand lære* el. *Sand tale* – ml. 176 og 180). Her refereres næsten ordret fra Celsus' bemærkning i Origenes' gengivelse, jf. fx *Acht Bücher von der Wahrheit der Christlichen Religion wider den Weltweisen Celsus*, overs. af J.L. Mosheim, Hamborg 1745, s. 509.

I trykt udgave: Bind 19 side 29m linje 2

◀ **Hymeneus og Philetas** : Hymenæus og Filetus var to vranglærere, »som begge er kommet bort fra sandheden ved at påstå, at opstandelsen allerede har fundet sted (...)«, 2 Tim 2,17-18.

I trykt udgave: Bind 19 side 30 linje 2

◀ **Gnostikerne** : 11,7.

I trykt udgave: Bind 19 side 30 linje 2

◀ **Alexandrinerne** : 24,26.

I trykt udgave: Bind 19 side 30 linje 6

◀ **resurrectio** : lat. 'opstandelse'.

I trykt udgave: Bind 19 side 30 linje 7

◀ **κατα το ειδος** : gr. (*kata to eídos*) 'efter ideen'.

I trykt udgave: Bind 19 side 30 linje 7

◀ **κατα το υποκειμενον** : gr. (*kata to hypokeímenon*) 'efter substansen'.

I trykt udgave: Bind 19 side 30 linje 7

◀ **Paulicianer** : el. paulikianere, armensk dualistisk, spiritualistisk sekt opstået i det 7. årh.; de forkastede dele af GT og NT og afviste til dels dåb, nadver, kors og ikoner. Sekten har overlevet på trods af krige mod både gr.-ortodokse og muslimske fjender i Anatolien, og den fik indflydelse på bl.a. katarerne (se følgende kommentar).

I trykt udgave: Bind 19 side 30 linje 9

◀ **Chatarer** : el. katarerne, 'de rene', dualistisk sekt opstået i det 12. årh.; ved askese mente de at kunne frelse sjælen fra 'mørkets rige'.

I trykt udgave: Bind 19 side 30 linje 9

◀ **Scholastikerne** : udøverne af skolastikken, dvs. den katolske teologi, der i den senere middelalder søgte at gennemtænke kirkefædrenes lære med inddragelse af den aristoteliske filosofi for at skabe enhed i den katolske kirkes lære. Skolastikerne var tilknyttet et kloster el. fra det 13. årh. et af de universiteter, der opstod i Europa i denne periode.

I trykt udgave: Bind 19 side 30 linje 10

◀ **identitas totalis** : lat. 'fuldstændig identitet', dvs. fuldstændig identitet mellem det kommende legeme (opstandelseslegemet) og det nuværende.

I trykt udgave: Bind 19 side 30 linje 10

◀ **De nyere Dogmatikere** : fx Marheineke 30,11.

I trykt udgave: Bind 19 side 30 linje 10

◀ **identitas partialis** : lat. 'delvis identitet', dvs. delvis identitet mellem det kommende legeme (opstandelseslegemet) og det nuværende.

I trykt udgave: Bind 19 side 30 linje 11

◀ **Marheincke** : dvs. Marheineke (16,10), jf. *Die Grundlehren der christlichen Dogmatik als Wissenschaft*, § 598-607, s. 384-391.

I trykt udgave: Bind 19 side 30 linje 11

◀ **θνητοψυχίται** : gr. (thnētopsychéitai) 'med dødelig sjæl'.

I trykt udgave: Bind 19 side 30 linje 14

◀ **ψυχοπαννυχία** : gr. (psychopannychia) 'sjælesøvn', jf. A. Hahn *Lehrbuch des christlichen Glaubens* (9m,1), § 144, s. 642: »die Hypothese eines *Seelenschlafs* (ψυχοπαννυχία – Psychopannychitae) durch die Secte der Arabiker«. Endvidere oplyser Hahn, at Calvin i 1545 udgav et skrift med titlen *Ψυχοπαννυχία*, s. 643.

I trykt udgave: Bind 19 side 30 linje 16

◀ **ψυχοπομπός** : gr. (psychopompós) 'sjæleopstigning' fra dødsriget.

I trykt udgave: Bind 19 side 30 linje 18

◀ **μεταψυχής** : gr. (metapsychēsis), fejl for μετεμψύχωσης (metempsychōsis) 'flytning af sjælen fra ét legeme til et andet', 'sjælevandring'. Jf. A. Hahn *Lehrbuch des christlichen Glaubens* (9m,1), § 144, s. 642, hvor han omtaler, at der i den kristne kirke blev indført »die orientalisch-griechische Meinung von einer *Seelenvandring* (μετεμψύχωσης (...)) durch die Gnostiker und Manichäer«.

I trykt udgave: Bind 19 side 30 linje 18

◀ **den jødiske Forestilling om et Hades** : I gr. mytologi er Hades navnet på underverdenens gud og senere også betegnelsen for de dødes rige, et mørkt skyggerige under jorden. I den jødiske forestilling er dødsriget (sheol (25,19)) et sted i jordens indre, lukket med 'dødens porte', hvor de døde sjæle opholder sig.

I trykt udgave: Bind 19 side 30 linje 20

◀ **Chr: ved sin Prædiken i Underverdenen** : hentyder til en traditionel tolkning af 1 Pet 3,19, hvor det hedder, at Kristus blev levendegjort i Ånden »i hvilken han og gik bort, og prædikede for Aanderne, som vare i Forvaring« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 19 side 30 linje 25

◀ **limbus patrum** : lat. 'fædrenes kreds'.

I trykt udgave: Bind 19 side 30 linje 32

◀ **patres** : lat. 'fædrene', dvs. de gammeltestamentlige fædre Abraham, Isak, Jakob og David.

I trykt udgave: Bind 19 side 30 linje 32

◀ **limbus infantium** : lat. 'børnenes kreds'.

I trykt udgave: Bind 19 side 30 linje 34

◀ **locus purgatorius** : lat. 'renselsesstedet'; dvs. stedet, hvor skærsilden er (31,1).

I trykt udgave: Bind 19 side 30 linje 35

◀ **Orcus s: Geenna** : lat. Orcus el. Gehenna. 'Orcus' er den rom. betegnelse for 'de dødes rige' el.

'underverdenen'; 'Gehenna' (gr. navneform for hebr. gê'-hinnom, Hinnomsdalen, en slugt SV for Jerusalem) er siden Jeremias' tid blevet opfattet som stedet, hvor den evige pine og fortabelse finder sted, og er således blevet betragtet som helvede, de fortabtes sted.

I trykt udgave: Bind 19 side 30 linje 37

◀ **Graad og Tænders Gnidsel** : jf. Matt 22,13 (NT-1819); 27,27.

I trykt udgave: Bind 19 side 30m linje 7

◀ **identitas ex primis staminibus** : lat. egl. 'identitas e primis staminibus', 'identitet af de ædleste livstråde', sigter til den af J.S. Baumgarten fremsatte og derefter ortodokse lære om den delvise identitet mellem det kommende legeme (opstandelseslegemet) og det nuværende, at det kommende vil bestå af de væsentligste og ædleste grundstoffer fra det nuværende. Jf. A. Hahn *Lehrbuch des christlichen Glaubens* (9m,1), § 152, s. 661, noten.

I trykt udgave: Bind 19 side 30m linje 11

◀ **Ev: Nicodemi taler om Xsti Virksomhed i sin Død** : 57,36.

I trykt udgave: Bind 19 side 30m linje 12

◀ **Hermæ Pastor ... præke for de Afdøde** : Hermas' *Hyrden*, »Den niende Lignelse«, kap. 16,5-7. *Hyrden* (Ποιμην) er et åbenbaringsskrift, som hører til skriftgruppen De apostolske Fædre, og som er forfattet i Rom ml. 120-140 af Hermas. Han er if. skriftet en frigiven slave, som lever af sin forretning.

I trykt udgave: Bind 19 side 30m linje 16

◀ **Læren om Skjærsilden** : den katolsk dogmatiske lære om skjærsilden ('purgatorium', 'renselsessted', el. 'ignis purgatorius', 'renselsesild'), en renselsesproces, som de retfærdiges sjæle skal gennemgå i en mellemtilstand efter døden til afsoning af deres tilgivelige synder for at blive skikket til at kommet ind i Paradis.

I trykt udgave: Bind 19 side 31 linje 1

◀ **Zendreligionen** : den dualistiske religion, der bygger på en fortolkning af den åbenbaring, som den persiske filosof og profet Zarathrustra (gr. Zoroaster) har nedfældet i helligskriftet *Zend-Avesta*. If. Zendreligionen el. zarathustrismen/zoroastrismen vil alt det endelige blive lutret gennem en verdensbrand, jf. K. Haase *Hutterus redivivus* (9m,1), § 124, s. 374, note 7.

I trykt udgave: Bind 19 side 31 linje 2

◀ **Pythagoras** : (580 - o. 500 f.Kr.), gr. filosof og matematiker, grundlægger af en filosofisk skole i Syditalien, der samtidig var et religiøst-kultisk fællesskab, gennemtrængt af orfiske tanker om menneskesjælens udødelighed.

I trykt udgave: Bind 19 side 31 linje 2

◀ **Plato** : (24,17). If. Platon er verdensbranden blot et sindbillede på renselsen, jf. *Hutterus redivivus* (9m,1), § 124, s. 374 note 7.

I trykt udgave: Bind 19 side 31 linje 3

◀ **Heraclitus** : el. Heraklit (o. 540-480 f.Kr.), gr. filosof, der udmærker sig ved at udtrykke sine tanker i modsætninger; hans skrifter er kun overleveret i fragmenter. If. Heraklit skal verden, der er opstået af ild, også gå til grunde i ild.

I trykt udgave: Bind 19 side 31 linje 3

◀ **Stoikerne** : en gr.-rom. filosofisk skole fra o. 300 f.Kr. til o. 200 e.Kr.; stoicismen er en systematisk filosofi, der er koncentreret om logik, fysik og etik. Stoikerne bygger videre på Heraklits forestilling om en verdensbrand. If. den ældre opfattelse opstår der af verdensbranden en ny verden, der er en nøje gentagelse af den gamle. If. den yngre opfattelse har verdensbranden det teleologiske sigte at frembringe en ny og bedre verden. Hos Seneca (1. årh. e.Kr.) forekommer også forestillingen om en dobbelt undergang af verden, dels gennem vand, dels gennem ild.

I trykt udgave: Bind 19 side 31 linje 3

◀ **Skandinaverne** : I den nordiske mytologi fortælles det om Surt (Surtur), gudernes svorne fjende, at han

ved Ragnarok skal bryde ind i himlen med sin hær, kæmpe mod guderne og opbrænde himlen, jorden og alt, jf. J.B. Møinichen *Nordiske Folks Overtro, Guder, Fabler og Helte indtil Frode 7 Tider*, Kbh. 1800 (ktl. 1947), s. 426. Kun det store digt *Vøluspá* har en mere udførlig beskrivelse af en verdensbrand, der formentlig er præget af kristne forestillinger.

I trykt udgave: Bind 19 side 31 linje 3

◀ **Gregorius M: † 604** : Gregorius Magnus, dvs. Gregor den Store el. Gregor I (o. 540-604), pave fra 590.

I trykt udgave: Bind 19 side 31 linje 4

◀ **2 Mcc** : 2 Makk.

I trykt udgave: Bind 19 side 31 linje 6

◀ **Synodus Florentina 1439** : synoden i Firenze 1437-39. Dette 'unionskoncil', der førte de gr. og lat. biskopper sammen, begyndte i den ital. by Ferrara i 1437, men blev pga. økonomiske vanskeligheder flyttet til Firenze i 1438 og året efter til Rom. Koncilet søgte at skabe enhed mellem øst og vest, bl.a. i spørgsmålet om skærsilden, som blev sanktioneret, og om afladen, som ikke blev fuldt afklaret. Den opnåede enighed blev dog brudt af de gr. biskopper, da de kom hjem til Konstantinopel.

I trykt udgave: Bind 19 side 31 linje 8

◀ **Conc: Trid: 1545-63** : Concilium Tridentinum, dvs. det økumeniske koncil i Trient i årene 1545-47, 1551-52 og 1562-63 (ofte omtalt som tridentinerkoncilet). Her blev læren om skærsilden atter sanktioneret (31,9), mens det ikke kom til en godkendelse af en bestemt opfattelse af afladen.

I trykt udgave: Bind 19 side 31 linje 8

◀ **Sessio** : lat. 'møde', 'session'.

I trykt udgave: Bind 19 side 31 linje 9

◀ **catholica ecc: ... altaris sacrificio juvari** : lat. »Den katolske Kirke, som er oplyst af Helligånden, lærer ud fra Den hellige Skrift og kirkefædrenes tradition, at der er en skærsild, og at de sjæle, som opholder sig dér, hjælpes af de troendes forbønner og især af det sande, velbehagelige offer på alteret.« Forkortet og tilpasset citat fra Concilium Tridentinum (31,8), sessio 25, »Decretum de purgatorio« (»Dekret om skærsilden«), jf. *Sacrosancti et oecumenici concillii Tridentini (...) canones et decreta*, Rouen 1657, s. 238. Tilpasset citatet ved at udelade det indledende 'Cum' ('Eftersom') og ved at skrive 'docet' for 'docuerit' ('har lært'); desuden er citatet forkortet ved at udelade »in sacris conciliis, et novissime in hac oecumenica synodo« (»på hellige konciler, og sidst på denne økumeniske synode«). I øvrigt har citatet 'et animas' for 'animasque' ('og de sjæle'). – **ecc**: ecclesia, lat. 'kirke'. – **s**: sanctu, lat. 'hellig'.

I trykt udgave: Bind 19 side 31 linje 9

◀ **festum omnium animarum** : lat. 'alle sjæles fest', også kaldet 'anniversarium omnium animarium', 'mindedag for alle sjæle'. Festens oprindelse er usikker, men den er blevet afholdt siden det 10. årh. og fra det 15. årh. med kirkelig forankring. Mindefesten højtideligholdes med salmer, almisser og messeoffer for alle dem, der er døde i troen på Kristus, if. visse traditioner for at hjælpe med at udfri de fangne sjæle af skærsilden.

I trykt udgave: Bind 19 side 31 linje 14

◀ **Justinus M: † 165** : 24,17.

I trykt udgave: Bind 19 side 31 linje 18

◀ **Tatian** : (anden halvdel af 2. årh.), assyrisk født, gr. filosof, kristen apologet; rejste o. 150 til Rom, hvor han gik over til kristendommen og blev elev af Justinus Martyr. Tatians teologi, der er stærkt præget af gnosticisme og gr. idealisme, er kendt fra hans bevarede apologi (i lat. overs.) *Oratio ad Graecos (Tale til Grækerne)*.

I trykt udgave: Bind 19 side 31 linje 19

◀ **Theophilus** : Clausen tænker formentlig på Theophilus fra Antiokia (sidste halvdel af 2. årh.), kristen apologet, biskop i Antiokia; hans teologi kendes fra en bevaret apologi til en hedensk ven, *Theophilus til Autolykos*, i tre bøger.

I trykt udgave: Bind 19 side 31 linje 19

◀ **Athanasius** : el. Athanasios den Store (o. 297-373), gr. kirkefader, fra 326 biskop i Alexandria, ofte kaldt 'rettroenhedens fader'; deltog ivrigt i sin tids mange kristologiske diskussioner. Athanasius har efterladt sig en lang række skrifter, festbreve, hyrdebrev og personlige breve af apologetisk og dogmatisk indhold.

I trykt udgave: Bind 19 side 31 linje 19

◀ **Clemens** : 11,10.

I trykt udgave: Bind 19 side 31 linje 21

◀ **Origenes** : 11,10.

I trykt udgave: Bind 19 side 31 linje 22

◀ **σκοτος εξωτερου** : gr. (skótos exōteron) 'ydre mørke'.

I trykt udgave: Bind 19 side 31 linje 23

◀ **Justinian** : Justinian I el. den Store, byzantisk kejser (527-565).

I trykt udgave: Bind 19 side 31 linje 28

◀ **553 paa Conc: Constantinopolitanum** : Concilium Constantinopolitanum, dvs. femte økumeniske koncil el. synode i Konstantinopel, indkaldt af Justinian I i 553.

I trykt udgave: Bind 19 side 31 linje 28

◀ **Gregorius Nyssenus † 394** : el. Gregor fra Nyssa (o. 335-394), en af de tre store kappadokiske kirkefædre, retor, fra 372 biskop i Nyssa i Kappadokien (østlige Lilleasien); deltog i den anden økumeniske synode i Konstantinopel i 381.

I trykt udgave: Bind 19 side 31 linje 29

◀ **Theodorus Mopsuestinus † 428** : el. Theodor fra Mopsuestia (o. 350-428), gr. teolog med filosofisk og retorisk baggrund; fra 383 presbyter i Antiokia og senere biskop i Mopsuestia i Kilikien (sydøstlige Lilleasien). Theodor, der var en betydelig ekseget, deltog i flere af tidens dogmatiske stridigheder, men blev kætterstemplet af den femte økumeniske synode i Konstantinopel i 553.

I trykt udgave: Bind 19 side 31 linje 30

◀ **Diodorus Tharsensis † 360** : Diodorus fra Tarsos (d. 394), gr. teolog, fra 378 biskop i Tarsos i Lilleasien; deltog i den anden økumeniske synode i Konstantinopel i 381. Af hans talrige skrifter er kun bevaret titler og brudstykker; eftertiden stemplede ham som kætter.

I trykt udgave: Bind 19 side 31 linje 31

◀ **Hieronymus † 420** : 11,11.

I trykt udgave: Bind 19 side 31 linje 31

◀ **poenæ damni** : lat. 'tabsstraffe', dvs. de straffe, der består i tab af den evige salighed og af muligheden for at skue Gud; if. K. Hase *Hutterus redivivus* (9m,1), § 127, s. 383, er de privative, dvs. udtryk for, at de salige berøves noget el. må savne noget.

I trykt udgave: Bind 19 side 31 linje 37

◀ **poenæ sensus** : lat. 'følelsesstraffe', dvs. de straffe, der er både legemlige og åndelige, og som består i, at den fordømte indser sit eget liv som forspildt og lider af indre håbløs fortvivlelse underkastet den vedvarende syndige vilje. At disse straffe kaldes 'positive', betyder ikke, at de har en positiv virkning, men at de føles som noget påført, modsat de 'privative' (se foregående kommentar).

I trykt udgave: Bind 19 side 31 linje 37

◀ **πυρ καθαρσιου** : gr. (pyr kathársion) 'rensende ild'.

I trykt udgave: Bind 19 side 31m linje 1

◀ **πυρ φρωνιμου** : egl. φρονιμου, gr. (pyr phrónimon) 'fornuftig ild'.

I trykt udgave: Bind 19 side 31m linje 2

◀ **Da Grækerne her vare tilstæde** : 31,8.

I trykt udgave: Bind 19 side 31m linje 3

◀ **den Ild** : dvs. skærsilden.

I trykt udgave: Bind 19 side 31m linje 5

◀ **scientia media** : lat. 'viden midt imellem' (78,34).

I trykt udgave: Bind 19 side 32 linje 4

◀ **Doederlein** : formentlig Johann Christopher Döderlein (1745-92), ty. evangelisk teolog, luthersk ortodoks og supranaturalist (13,20); en anset ekseget og dogmatiker, fra 1772 prof. i Altorf og fra 1782 i Jena.

I trykt udgave: Bind 19 side 32 linje 17

◀ **Morus** : Samuel Friedrich Nathanael Morus (1736-92), ty. filolog og evangelisk oplysningsteolog; fra 1771 prof. i antikke sprog og fra 1782 prof. i teologi i Leipzig.

I trykt udgave: Bind 19 side 32 linje 17

◀ **Storr** : Gottlob Christian Storr (1746-1805), ty. evangelisk teolog, supranaturalist (13,20); fra 1775 prof. i filosofi og fra 1777 prof. i teologi i Tübingen, fra 1797 konsistorialråd i Stuttgart.

I trykt udgave: Bind 19 side 32 linje 17

◀ **Reinhardt** : Franz Volkmar Reinhard (1753-1812), ty. evangelisk teolog, supranaturalist (13,20); fra 1780 ekstraordinær prof. i filosofi og fra 1784 desuden ordinær prof. i teologi i Wittenberg, fra 1792 kirkeråd og overkonsistorialråd i Dresden.

I trykt udgave: Bind 19 side 32 linje 17

◀ **Knapp** : Georg Christian Knapp (1753-1825), ty. evangelisk teolog, præget af den halleske pietisme; fra 1775 prof. i Halle og fra 1785 direktør for de Franckeske stiftelser i Halle; udg. *Novum Testamentum graece* (19,16).

I trykt udgave: Bind 19 side 32 linje 18

◀ **Sk:** : Skriften, dvs. Bibelen.

I trykt udgave: Bind 19 side 32 linje 19

◀ **vor Kirkes symbolske Bøger** : Der tænkes her på den danske kirkes reformatoriske symbolske bøger, dvs. bekendelsesskrifter: *Den augsburgske Bekendelse* (1530) og *Dr. Martin Luthers lille Katekismus* (1529).

I trykt udgave: Bind 19 side 32 linje 26

◀ **de øvrige protestantiske Symboler ... forkastet** : jf. fx *Artikel christlicher Lehre / Articuli christianae doctrinae (De schmalkaldiske Artikler)*, udarbejdet af Martin Luther på ty. i 1536 som et sammenfattende bekendelsesskrift for protestanterne; overs. til lat. i 1541 og i 1580. I 2. del, art. 2 om messen, hedder det om skærsilden, 'das Fegfeuer': »Drumb ist Fegfeuer mit allem seinem Gepränge, Gottsdienst und Gewerbe fur ein lauter Teufelsgespensst zu achten; denn es ist auch wider den Häuptartikel, daß allein Christus und nicht Menschenwerk den Seelen helfen soll, ohn daß sonst auch uns nichts von den Toten befohlen noch gepoten ist, derhalben man es mocht [mag] wohl lassen, wenn es schon kein Irrtum noch Abgöttereie wäre« (*Die Bekenntnisschriften* (11,21), s. 420).

I trykt udgave: Bind 19 side 32 linje 32

◀ **Symb: apost:** : Symbolum apostolicum (da. Den apostolske Trosbekendelse), en af de oldkirkelige, fælleskirkelige trosbekendelser, hører også til den danske kirkes bekendelsesskrifter.

I trykt udgave: Bind 19 side 32m linje 1

◀ **ΧΥΡΙΟΣ ΕΡΧΕΤΑΙ ... ΚΑΙ ΝΕΚΡΟΥΣ** : gr. »Herren skal komme at dømme levende og døde«. Her citeret efter den form, hvori trosbekendelsen første gang optræder på gr. hos Marcellus fra Ancyra (340). Citatet, fra art. 2, er tillempet, idet 'χυριος' er tilføjet.

I trykt udgave: Bind 19 side 32m linje 1

◀ **πιστευω εις σαρκος αναστασιν και ζωην αιωνιον** : gr. »Jeg tror på kødets opstandelse og det evige liv«. Her citeret efter den form, hvori trosbekendelsen første gang optræder på gr. hos Marcellus fra Ancyra (340). Citatet, fra art. 3, er tillæmpet, idet 'πιστευω εις' og 'και' er tilføjet.

I trykt udgave: Bind 19 side 32m linje 3

◀ **symb. Nicænum** : symbolum Nicænum (da. Den nikænske Trosbekendelse), vedtaget på den første økumeniske synode i Nikæa i 325.

I trykt udgave: Bind 19 side 32m linje 5

◀ **προσδοκωμεν αναστασιν ... ζωην μελλοτος αιωνος** : gr. »Vi forventer de dødes opstandelse og den kommende verdens liv«. Citat fra Symbolum Constantinopolitanum også kaldet Symbolum Nicæno-Constantinopolitanum (da. Den nikæno-konstantinopolitanske Trosbekendelse), vedtaget på den anden økumeniske synode i Konstantinopel i 381; den er en af de oldkirkelige, fælleskirkelige trosbekendelser, hører også til den danske kirkes symbolske skrifter.

I trykt udgave: Bind 19 side 32m linje 5

◀ **Symb: Athanas.** : Symbolum Athanasianum (43,37).

I trykt udgave: Bind 19 side 32m linje 8

◀ **Omnes homines resurgere habent ... rationem** : lat. »(...) alle Mennesker skulle opstaae med deres Legemer, og aflægge Regnskab for deres egne Gjerninger«, *Den danske Kirkes symbolske Bøger* (11,21), s. 5. Citat fra art. 38, i *Libri symbolici*, s. 4 (*Die Bekenntnisschriften*, s. 30).

I trykt udgave: Bind 19 side 32m linje 8

◀ **et qui bona egerunt ... in ignem æternum** : lat. »Og de, som have gjort godt, skulle indgaae i det evige Liv; men de, som have gjort Ondt, i den evige Ild«, *Den danske Kirkes symbolske Bøger* (11,21), s. 5. Citat fra art. 39, i *Libri symbolici*, s. 4 (*Die Bekenntnisschriften*, s. 30).

I trykt udgave: Bind 19 side 32m linje 11

◀ **Confessio Aug:** : Confessio Augustana (11,21).

I trykt udgave: Bind 19 side 32m linje 14

◀ **Chr piiis et electis ... finem poenarum futurum esse** : lat. »[Kristus skal] give de Gudfrygtige [og udvalgte] evigt Liv og evindelig Glæde, men fordømme de Ugudelige og Djævelen til at pines uden ende. / De [reformatorerne] fordømme Gjendøberne, som mene, at der vil blive en Ende paa de fordømte Menneskers og Djævelenes Straf«, *Den danske Kirkes symbolske Bøger* (11,21), s. 17. Tillempet citat fra art. 17, »De Christi reditu ad iudicium« (»Om Kristi genkomst til dom«), i *Libri symbolici*, s. 14 (*Die Bekenntnisschriften*, s. 72).

I trykt udgave: Bind 19 side 32m linje 14

◀ **Confessio Gallica** : el. Confessio Gallicana, lat. 'Den franske Bekendelse', vesteuropæisk, reformert bekendelsesskrift fra 1559, affattet på lat., overrakt til den fr. konge Frans II.

I trykt udgave: Bind 19 side 33m linje 6

◀ **humanum commentum ... conscientiiis impositum** : lat. »et menneskeligt påfund og et åg lagt på samvittighederne af en menneskelig myndighed«. Tillempet citat fra art. 24 i Confessio Gallicana, jf. B. Winer *Comparative Darstellung des Lehrbegriffs der verschiedenen christlichen Kirchenpartheien*, Leipzig 1824 (forkortet *Comparative Darstellung*, jf. ktl. 178, 2. opl. 1837), s. 90. I citatet, der også bringes af A. Hahn i *Lehrbuch des christlichen Glaubens* (9m,1), § 144, s. 646, anvendes entalsformen 'humanum commentum' for bekendelsens flertalsform 'humana commenta'.

I trykt udgave: Bind 19 side 33m linje 7

◀ **Paulus lærer** : jf. især Rom 5-7.

I trykt udgave: Bind 19 side 34 linje 5

◀ **Fortællingen i det gl. T:** : dvs. fortællingen om syndefaldet i 1 Mos 3.

I trykt udgave: Bind 19 side 34 linje 9

◀ **Fortællingen om Syndefaldet** : Se foregående kommentar.

I trykt udgave: Bind 19 side 34 linje 35

◀ **K.** : Kirkens.

I trykt udgave: Bind 19 side 34 linje 36

◀ **Guds Billede** : jf. 1 Mos 1,27.

I trykt udgave: Bind 19 side 35 linje 11

◀ **Tertullian ... Kraft til det Gode** : jf. A. Hahn *Lehrbuch des christlichen Glaubens* (9m,1), § 80, anm. 1, s. 367f., hvor der gøres rede for Tertullians (11,10) opfattelse med en lang række kildehenvisninger.

I trykt udgave: Bind 19 side 35 linje 17

◀ **Pelagius ... Msk. Forhold til Gud** : Pelagius (24,20) benægtede læren om arvesynden (syndens forplantelse) og hævdede viljens frihed til at leve et syndfrit liv efter Guds vilje. Han opfattede synd som en handling og ikke som en tilstand; ethvert menneske fødes lige så godt og ufordærvet som det menneske, Adam, Gud oprindeligt skabte. Skønt Pelagius var af den opfattelse, at mennesket selv kan udvirke sin frelse, afviste han dog ikke tanken om Guds nåde; den kommer især mennesket i møde gennem Kristus, som ved sit lysende eksempel opflammer mennesket til at bryde med syndens vanedannende magt og til at efterfølge ham. Pelagius' lære blev fordømt af to nordafrikanske synoder i 416 og 418 (på Augustins foranledning) og af et edikt udstedt af den vestrom. kejser i 419; den gr. kirkes biskopper tilsluttede sig dog ikke fordømmelsen.

I trykt udgave: Bind 19 side 35 linje 23

◀ **Augustin** : 24,20.

I trykt udgave: Bind 19 side 35 linje 31

◀ **satte Augustinus den Lære** : Det er først med Augustin (24,20), at forestillingen om arvesynd gøres til et dogme, dvs. en forpligtende læresætning, der fastslår, at synden er virksom i kønsakten og derved i ethvert menneskes tilblivelse, og at ethvert menneske, fordi det er født i og med synd, har mistet evnen til at gøre det gode. Jf. *Hutterus redivivus* (9m,1), § 81, s. 231.

I trykt udgave: Bind 19 side 35 linje 31

◀ **Dette System seirede** : Dogmet om arvesynden blev antaget af hele kirken ved synoderne i Kartago i 412, i 416 og i 418 samt i Efesos i 431.

I trykt udgave: Bind 19 side 35 linje 35

◀ **fornemlig** : især.

I trykt udgave: Bind 19 side 35 linje 35

◀ **den semipelagianske Lære ... det Gode** : Semipelagianismen, som især skyldtes munken Johannes Cassianus (død o. 435), hævdede dels, at Gud tilbyder alle mennesker sin frelsende nåde, men at mennesket i kraft af sin frie vilje har mulighed for at afvise den, dels at mennesket kan medvirke til det gode og sin egen frelse.

I trykt udgave: Bind 19 side 35 linje 39

◀ **almdl. Indgang i Middelalderen** : Semipelagianismen vandt i den grad tilslutning i Sydgallien, at en synode i 470'erne fordømte Augustins prædestinationslære (læren om Guds evige forudbestemmelse af hvert enkelt menneskes frelse el. fortabelse). Det fremkaldte en så stærk reaktion fra tilhængerne af den augustinske nådelære, især ledet af biskop Cæsarius af Arles (død 543), at en synode i Orange i 529 fordømte semipelagianismen og antog en modificeret augustinsk nådelære. På Orangesynoden blev det på den ene side fastslået, at frelsen alene afhænger af Guds nåde på grund af menneskets absolutte syndighed, og på den anden side afvist, at Gud har forudbestemt mennesker til at gøre det onde. Og da det samtidig blev understreget, at menneskets vilje er befriet af Guds nåde og med hans bistand kan og skal øve de gerninger, der belønnes med evigt liv, blev der åbnet plads for tanken om menneskets ansvarlige medvirken til sin frelse. Orangesynodens vedtagne opfattelse blev bekræftet af den rom. biskop i 531 og vandt således anerkendelse som den vestlige kirkes officielle nådelære.

I trykt udgave: Bind 19 side 36 linje 4

◀ **sanctioneret ved conc: Trid:** : jf. Concilium Tridentinum (31,8), sessio 5, »De peccato originale« (»Om den oprindelige synd«), § 5, og sessio 6, »De justificatione« (»Om retfærdiggørelsen«), canon 1, se *Sacrosancti et oecumenici concilii Tridentini* (31,9), s. 14f. og s. 37.

I trykt udgave: Bind 19 side 36 linje 6

◀ **den augsb: Conf.** : den augsburgske Confession (11,21).

I trykt udgave: Bind 19 side 36 linje 15

◀ **Concordieformelen ... benytte den gudd. Naade** : *Konkordieformlen*, det sidste lutherske bekendelsesskrift, affattet på ty., blev underskrevet i 1577-78 af en lang række fyrster, rigsstæder og teologer (o. 8.000) og fik således status som bekendelsesskrift (dog aldrig for den evangelisk-lutherske kirke i Danmark); udgivet i *Konkordiebogen* 1580, overs. til lat. *Formula Concordiae* i 1598; se 2. del, art. 1, »Von der Erbsünde« / »De Peccato Originis«. Jf. også *Apologia Confessionis Augustanae* (*Forsvar for Den augsburgske Bekendelse*), forfattet på lat. af den ty. reformator Philipp Melancton i 1530-31; det blev underskrevet i Schmalkalden i 1537 og således gjort til et luthersk bekendelsesskrift, frit overs. til ty. i 1531; se art. 2, »De Peccato originali« / »Von der Erbsünde«. Jf. endvidere *De schmalkaldiske Artikler* (32,32), 3. del, art. 1, »Von der Synde« / »De Peccato«. Jf. hertil *Libri symbolici* (11,21), hhv. s. 639-654, s. 50-59 og s. 317f. (*Die Bekenntnisschriften*, hhv. s. 843-866, s. 145-157 og s. 433-435).

I trykt udgave: Bind 19 side 36 linje 21

◀ **Conf: Aug:** : Confessio Augustana (11,21).

I trykt udgave: Bind 19 side 36 linje 26

◀ **docent ... coram deo justificari posse** : lat. »[de, dvs. reformatorerne, lære], at alle Mennesker, som efter Adams Fald avles paa naturlig maade, fødes med Synd, det er: uden Guds frygt, uden Tillid til Gud og med onde Begjærligheder, og at denne Sygdom, eller oprindelige Brøst, i Sandhed er Synd, som fordømmer og medfører ogsaa nu den evige Død for dem, som ikke gjenfødes ved Daaben og den Hellige aand. / De fordømme Pelagianerne og Andre, som nægte, at denne oprindelige Brøst er Synd, og, for at nedsætte Christi Fortjenestes og Velgjerningers Ære, paastaae, at Mennesket kan retfærdiggjøres for Gud ved sin Fornufts egne Kræfter«, *Den danske Kirkes symbolske Bøger* (11,21), s. 10f. Citat fra art. 2, »De peccato originis« (»Om arvesynden«), i *Confessio Augustana*, i *Libri symbolici* (11,21), s. 9f. (*Die Bekenntnisschriften*, s. 53).

I trykt udgave: Bind 19 side 36 linje 26

◀ **Jansenius** : Cornelius Jansen den Yngre (1585-1638), holl. katolsk teolog, fra 1619 prof. i Leuven og fra 1636 biskop i Ypern. Jansen stiftede den dogmatiske, moralske og politiske reformbevægelse 'jansenismen', som især havde udbredelse i Frankrig. Her tænkes der på hans store værk *Augustinus* (69m,19), der udkom to år efter hans død, og hvori han nyfortolker Augustins lære om synd og nåde; værket blev forbudt af inkvisitionen, fordi det fornyede en række af M. de Bay's (69m,13) læresætninger.

I trykt udgave: Bind 19 side 36 linje 38

◀ **den pelagianske Letsindighed** : se § 38.

I trykt udgave: Bind 19 side 37 linje 11

◀ **den augustinske Sønderknuselse** : se § 38.

I trykt udgave: Bind 19 side 37 linje 11

◀ **Soterologie** : el. soteriologi, frelseslære, dvs. læren om frelsen ved Kristus.

I trykt udgave: Bind 19 side 38 linje 2

◀ **Messias** : gr. transskription af hebr. māšīaḥ og aram. mešīḥa, svarende til gr. Kristus, den salvede, heraf lat. Kristus.

I trykt udgave: Bind 19 side 38 linje 10

◀ **κατ' ευδοκίαν του θεληματος** : gr. »efter hans gode vilje«. Citat fra Ef 1,5 i *Novum Testamentum graece*.

I trykt udgave: Bind 19 side 38 linje 16

◀ **κατ' ευδοκίαν, ην προεθετο** : gr. »ud fra den gode beslutning, han forud havde fattet«. Citat fra Ef 1,9 i *Novum Testamentum graece*.

I trykt udgave: Bind 19 side 38 linje 17

◀ **κατα προθεσιν των αιωνων** : gr. »efter en beslutning fra evige tider«. Citat fra Ef 3,11 i *Novum Testamentum graece*.

I trykt udgave: Bind 19 side 38 linje 18

◀ **αγαπη, χρηστοτης ... χαρις αντι χαριτος** : gr. (agápē) 'kærlighed', (chrēstótēs) 'godhed', (to éleos) 'barmhjertighed', (philanthropía) 'kærlighed til mennesker', (cháris sotérios) 'frelsende nåde', (cháris tou theoú) 'Guds nåde', (dotheísa en Iēsoú Christoú) 'givet i Jesus Kristus', (cháris anti cháris) 'nåde over nåde'. SK skriver φιλανθρωπια for φιλανθρωπια (philanthrōpía) og σωτηριος for σωτηριος (sōtērios).

I trykt udgave: Bind 19 side 38 linje 23

◀ **Messianske Psalmer** : salmer om den forventede Messias (38,10).

I trykt udgave: Bind 19 side 38m linje 1

◀ **Messias kaldes: Spiren af Davids Rod** : sigter til Es 11,1: »Men der skyder en kvist fra Isajs stub, et skud gror frem fra hans rod«. Isaj er Davids far.

I trykt udgave: Bind 19 side 38m linje 17

◀ **overordl:** : overordentlige, ekstraordinære.

I trykt udgave: Bind 19 side 38m linje 24

◀ **Exilet** : 20,19.

I trykt udgave: Bind 19 side 38m linje 25

◀ **de apocryphiske Bøger** : 26,1.

I trykt udgave: Bind 19 side 38m linje 27

◀ **Alexandrinernes:** 24,26og 26,1.

I trykt udgave: Bind 19 side 38m linje 30

◀ **politiske Grunde** : hentyder til den opfattelse, at de alexandrinske jøder i Egypten holdt messianske beskrivelser og forventninger ude af de apokryfe bøger, for at disse ikke skulle indeholde udtalelser, der kunne tolkes politisk i den spændte situation i det 2. årh. f.Kr., hvor de syriske konger, seleukiderne, lå i strid med de ægyptiske konger, ptolemæerne, om Palæstina (26m,30).

I trykt udgave: Bind 19 side 38m linje 31

◀ **platonisk Philosophie** : Den alexandrinske skole (24,26) var påvirket af den platoniske filosofi.

I trykt udgave: Bind 19 side 38m linje 31

◀ **αναμαρτησια** : gr. (anamartēsía) 'syndfrihed'.

I trykt udgave: Bind 19 side 39 linje 12

◀ **Chr: potuit non peccare** : lat. 'Kristus kunne ikke synde'. – Med de to næsten enslydende dogmatiske bestemmelser (denne og den følgende) forsøges de to forskellige opfattelser af Jesu syndfrihed bragt til udtryk: Med 1. er kun syndens virkelighed benægtet 'at han ikke kunne synde' (den ældre dogmatiske opfattelse); med 2. er selve syndens mulighed benægtet 'at han kunne ikke synde' (den nyere dogmatiske opfattelse). Jf. fx *Hutterus redivivus* (9m,1), § 91, s. 260, note 10.

I trykt udgave: Bind 19 side 39 linje 19

◀ **Chr: non potuit peccare** : lat. 'Kristus ikke kunne synde' (se foregående kommentar).

I trykt udgave: Bind 19 side 39 linje 19

◀ **Chr. Fristelse** : jf. Matt 4,1-11.

I trykt udgave: Bind 19 side 39 linje 23

◀ **Ebr:** : Hebræerbrevet.

I trykt udgave: Bind 19 side 39 linje 24

◀ **Brevet ikke er autentisk** : Hebræerbrevet er et anonymt skrift, som først sent blev optaget i kanon. Paulus er traditionelt blevet opfattet som forfatter, hvilket afvises pga. skriftets sprog og stil; det er formentlig forfattet i 80'erne eller 90'erne af en aposteldiscipel. Brevets ægthed er undertiden blevet bestridt, således påpegede Luther en vaklen i dets forhold til det centrale i det evangeliske budskab og placerede det sammen med Jak, Jud og Åb uden for »de rette og sikre hovedstykker i NT«.

I trykt udgave: Bind 19 side 39 linje 24

◀ **Sueton** : el. Sveton, Gaius Suetonius Tranquillus (o. 70 - e. 121 e.Kr.), rom. historieskriver. Måske hentydes der til en beskrivelse hos Sveton af varslerne om kejser Augustus' fødsel, som i stil minder om forudsigelserne af Messias' fødsel, jf. *C. Suetonii Tranquilli Tolv første romerske Keiseres Levnetsbeskrivelse*, overs. af J. Baden, bd. 1-2, Kbh. 1802-03, ktl. 1281; bd. 1, s. 185.

I trykt udgave: Bind 19 side 39m linje 3

◀ **Tacitus** : Publius Cornelius Tacitus (o. 55-120 e.Kr.), rom. historieskriver, prætor og konsul. Måske hentydes der til Tacitus' omtale af processen mod Jesus under Pilatus i 15. bog, kap. 44, i *Annales (Årbøger)*, jf. *Cajus Cornelius Tacitus*, overs. af J. Baden, bd. 1-3, Kbh. 1773-97, ktl. 1286-1288; bd. 2, 1775, s. 281f.

I trykt udgave: Bind 19 side 39m linje 4

◀ **det andet Tempels**: hentyder til Zerubbabels tempel, der blev opført af jøderne i Jerusalem i årene 520-15 f.Kr., efter tilbagekomsten fra det babyloniske eksil (Ezra 3-6).

I trykt udgave: Bind 19 side 39m linje 14

◀ **Maleaki** : Malakias, den sidste af de tolv små profeter i GT.

I trykt udgave: Bind 19 side 39m linje 20

◀ **Bønnen i Gethsemane** : hentyder til Jesu bøn: »Min fader, hvis det er muligt, så lad dette bæger gå mig forbi. Dog, ikke som jeg vil, men som du vil«, Matt 26, 39.

I trykt udgave: Bind 19 side 39m linje 24

◀ **lægges Vind paa** : lægges vægt på.

I trykt udgave: Bind 19 side 40 linje 16

◀ **Act:** : Acta, lat. titel for Apostlenes Gerninger.

I trykt udgave: Bind 19 side 40 linje 17

◀ **οὐκ ἦν δυνατόν ... ὑπο θανάτου** : gr. »han kunne umuligt holdes fast af døden«. Citat fra ApG 2,24 i *Novum Testamentum graece*, idet dog stedordet 'αυτου' er erstattet af navneordet θανατου.

I trykt udgave: Bind 19 side 40 linje 20

◀ **υψουσθαι** : gr. (hypsoústhai) 'ophøjes'.

I trykt udgave: Bind 19 side 40 linje 27

◀ **αναβηναι εις υψος** : gr. (anabēnai eis hýpsos) 'stige op i det høje'.

I trykt udgave: Bind 19 side 40 linje 28

◀ **αναληφθηναι εν δοξη** : gr. (analēphthēnai en dóxh) 'opløftes i herlighed'.

I trykt udgave: Bind 19 side 40 linje 29

◀ **πορευεσθαι, ειςελθειν εις τον ουρανον** : gr. (poreúesthai, eiseltheín eis ton ouranón) 'fare, drage til himmelen'.

I trykt udgave: Bind 19 side 40 linje 29

◀ **fremlyser af** : kan sluttes af, fremgår af.

I trykt udgave: Bind 19 side 40 linje 35

◀ **Brennecke udgav 1819. »Beviis ... efter Opstandelsen** : J.A. Brennecke *Biblischer Beweis: daß Jesus nach seiner Auferstehung noch sieben und zwanzig Jahr leibhaftig auf Erden gelebt und zum Wohl der Menschheit in der Stille fortgewirkt habe. Jesu zu Ehren, allen Theologen zu ernster Prüfung empfohlen*, Lüneburg 1819. – **Brennecke**: Jakob Andreas Brennecke; yderligere oplysninger har ikke kunnet findes.

I trykt udgave: Bind 19 side 40m linje 1

◀ **impalpabelt** : 'urørligt', 'umærkeligt'. Hentyder til de nye egenskaber, som den luthersk-ortodokse dogmatik tilskrev Kristi opstandelseslegeme: 'glorificatio' ('forklarelse', 'forherligelse'), 'invisibilitas' ('usynlighed'), 'impalpabilitas' ('urørlighed', 'umærkelighed'), 'illocalitas' ('rumløshed') og 'immortalitas' ('udødelighed'), jf. fx. A. Hahn *Lehrbuch des christlichen Glaubens* (9m,1), § 97, anm., s. 473.

I trykt udgave: Bind 19 side 40m linje 5

◀ **illocalt** : 'rumløst' (se foregående kommentar).

I trykt udgave: Bind 19 side 40m linje 5

◀ **σαρξ** : gr. (sarx) 'kød'.

I trykt udgave: Bind 19 side 41 linje 8

◀ **ανθρωπος** : gr. (ánthrōpos) 'menneske'.

I trykt udgave: Bind 19 side 41 linje 9

◀ **ανηρ** : gr. (anēr) 'mand', 'menneske'.

I trykt udgave: Bind 19 side 41 linje 10

◀ **γενόμενος εκ γυναικος** : gr. (genómenos ek gynaikós) »født af en kvinde«. Citat fra Gal 4,4 i *Novum Testamentum graece*.

I trykt udgave: Bind 19 side 41 linje 13

◀ **εκ των πατερων s: εκ σπερματος Δαβιδ** : gr. (ek tōn patérōn el. ek spérmatos David) 'af fædrene el. af Davids sæd'. – **s**: sive, lat. 'eller'.

I trykt udgave: Bind 19 side 41 linje 14

◀ **ηυξανε** : gr. (ēúxane) 'voksende'.

I trykt udgave: Bind 19 side 41 linje 16

◀ **επεινασε** : gr. (epeíanese) 'sultede'.

I trykt udgave: Bind 19 side 41 linje 16

◀ **διψω** : gr. (dipsō) 'jeg tørster'.

I trykt udgave: Bind 19 side 41 linje 17

◀ **κεκοπιακως** : gr. (kekopiakōs) 'træt'.

I trykt udgave: Bind 19 side 41 linje 17

◀ **εκαθευδε** : gr. (ekáttheude) 'sov'.

I trykt udgave: Bind 19 side 41 linje 18

◀ **εκραταιουτο πνευματι** : gr. (ekrataiούto pneúmati) 'blev stærk i ånden'.

I trykt udgave: Bind 19 side 41 linje 19

◀ **προεκοπτε σοφια** : gr. (proékopte sofía) 'gik frem i visdom'.

I trykt udgave: Bind 19 side 41 linje 19

◀ **συλλυπουμενος** : gr. (syllypóúmenos) 'bedrøvet'.

I trykt udgave: Bind 19 side 41 linje 20

◀ **ηρξατο λυπεισθαι και αδημονειν** : gr. »han begyndte at bedrøves og ængstes«. Citat fra Matt 26,37 i *Novum Testamentum graece*.

I trykt udgave: Bind 19 side 41 linje 20

◀ **γενομενος εν αγωνια** : gr. (genómenos en agōnía) »idet han var i angst«. Citat fra Luk 22,44 i *Novum Testamentum graece*.

I trykt udgave: Bind 19 side 41 linje 21

◀ **ενεβριμησατο τω πνευματι** : gr. (enebrimēsato tō pneúmati) egl. 'han blev vred i ånden', »han blev stærkt opbragt«. Citat fra Joh 11,33 i *Novum Testamentum graece*.

I trykt udgave: Bind 19 side 41 linje 22

◀ **εγαλλιασατο τω πνευματι** : gr. (egalliásato tōi pneúmati), »han jublede i ånden«. Citat fra Luk 10,21 i *Novum Testamentum graece*, som har ηγαλλιασατο.

I trykt udgave: Bind 19 side 41 linje 23

◀ **ον ο πατερ ηγιασε** : gr. »ham, som Faderen har helliget«. Citat fra Joh 10,36 i *Novum Testamentum graece*. SK skriver πατερ for πατηρ.

I trykt udgave: Bind 19 side 41 linje 28

◀ **υπακοη** : gr. (hypakoē) 'lydighed'.

I trykt udgave: Bind 19 side 41 linje 31

◀ **ο λογος σαρξ εγενετο** : gr. »ordet blev kød«. Citat fra Joh 1,14 i *Novum Testamentum graece*.

I trykt udgave: Bind 19 side 41 linje 35

◀ **πληρης πνευματος αγιου** : gr. (plērēs pneúmatos hagíou) »fyldt af helligånden«. Citat fra Luk 4,1 i *Novum Testamentum graece*.

I trykt udgave: Bind 19 side 41 linje 36

◀ **εν πνευματι** : gr. (en pneúmati) 'i ånden'.

I trykt udgave: Bind 19 side 41 linje 37

◀ **εργα εποιησε, α ουδεις αλλος** : gr. »har gjort gerninger, som ingen anden [har gjort]«, jf. Joh 15,24 i *Novum Testamentum graece*.

I trykt udgave: Bind 19 side 41 linje 38

◀ **κυριος της δοξης** : gr. (kýrios tēs dóxēs) 'herlighedens Herre'.

I trykt udgave: Bind 19 side 42 linje 2

◀ **υιος του θεου** : gr. (hyiós tou theού) 'Guds søn'.

I trykt udgave: Bind 19 side 42 linje 6

◀ **Dommere og Konger** : de israelittiske dommere og konger. I 2 Sam 7,14, som der henvises til, drejer det sig kun om kong David.

I trykt udgave: Bind 19 side 42 linje 7

◀ **Hiob** : Job.

I trykt udgave: Bind 19 side 42 linje 8

◀ **μονογενης** : gr. (monogenēs) 'enbåren'.

I trykt udgave: Bind 19 side 42 linje 12

◀ **αγαπητός** : gr. (agapētós) 'elsket'.

I trykt udgave: Bind 19 side 42 linje 12

◀ **de 3 Ev** : : dvs. de tre synoptiske evangelier, Matthæus-, Markus- og Lukasevangeliet.

I trykt udgave: Bind 19 side 42 linje 12

◀ **Brevene** : Paulus' breve i NT.

I trykt udgave: Bind 19 side 42 linje 13

◀ **πρωτοτοκος** : gr. (prōtótokos) 'førstefødt'.

I trykt udgave: Bind 19 side 42 linje 13

◀ **ιδιος** : gr. (ídios) 'egen'.

I trykt udgave: Bind 19 side 42 linje 13

◀ **ο πατερ εδιδαξεν με** : gr. 'Faderen har lært mig', jf. Joh 8,28 i *Novum Testamentum graece*. SK skriver πατερ for πατηρ.

I trykt udgave: Bind 19 side 42 linje 16

◀ **ὁ πατερ φιλει ... α ποιει** : gr. 'Faderen elsker Sønnen og viser ham alt, hvad han skal gøre', jf. Joh 5,20 i *Novum Testamentum graece*. SK skriver πατερ for πατηρ.

I trykt udgave: Bind 19 side 42 linje 18

◀ **πατηρ εν εμοι μενων** : gr. »Faderen, som bliver i mig«. Citat fra Joh 14,10 i *Novum Testamentum graece*.

I trykt udgave: Bind 19 side 42 linje 19

◀ **forjordisk** : førjordisk, før skabelsen.

I trykt udgave: Bind 19 side 42 linje 26

◀ **fornemlig** : især, først og fremmest.

I trykt udgave: Bind 19 side 42 linje 30

◀ **υιος του θεου** : gr. (hyiós tou theoú) 'Guds søn'.

I trykt udgave: Bind 19 side 42m linje 1

◀ **Χριστος** : gr. (Christós) Kristus, 'den Salvede'.

I trykt udgave: Bind 19 side 42m linje 5

◀ **gnostiske** : 11,7.

I trykt udgave: Bind 19 side 43 linje 13

◀ **ebionitiske** : sigter til den ebionitiske lære, forfægtet af ebionitterne, en oldkirkelig, jødekristen sekt, der benægtede Kristi guddommelige natur og anså ham for en profet.

I trykt udgave: Bind 19 side 43 linje 13

◀ **θεισθρωπος** : gr. (theánthrōpos) 'gudmenneske', dogmatisk udtryk for, at Jesus Kristus er sand Gud og sandt menneske i virkelig enhed; udtrykket findes første gang hos Origenes (11,10).

I trykt udgave: Bind 19 side 43 linje 15

◀ **Apollinaristiske** : sigter til den apollinaristiske strid i sidste halvdel af det 4. årh., foranlediget af Apollinaris (o. 310 - o. 390), biskop i Laodikæa i Syrien, og hans tilhængere, apollinaristerne. Apollinaris gjorde gældende, at den guddommelige logos ('ordet', jf. Joh 1,14) ved sin inkarnation havde forenet det guddommelige og det menneskelige i en enhed, og at logos havde indtaget sjælens og fornuftens plads i Kristus, så inkarnationen var 'den guddommelige logos' ene kødblevne natur'. Dermed hævdede de også, at Kristus alene havde antaget et menneskeligt legeme, men ikke en menneskelig sjæl og fornuft.

Apollinarismen blev forkastet som kættersk på den anden økumeniske synode i Konstantinopel i 381.

I trykt udgave: Bind 19 side 43 linje 29

◀ **Nestorianske** : sigter til den nestorianske strid i første halvdel af det 5. årh., foranlediget af Nestorios (o. 381-451), fra 428 biskop i Konstantinopel, og hans tilhængere, nestorianerne. Nestorios hævdede, at den guddommelige og den menneskelige natur i Kristus skal holdes ude fra hinanden, så der ikke er tale om en sand enhed, men om en 'sammenføjning' ('synápheia') af de to naturer i den historiske Kristus. Den nestorianske strid (428-51) handlede i øvrigt mere om Jomfru Marias titel som 'theotókos', 'gudføderske', som Nestorios vel kunne anerkende, men ønskede suppleret med 'anthropotókos', 'menneskeføderske', og allerhelst erstattet med 'kristotókos', 'Kristusfødersken'. Nestorianismen blev fordømt som kættersk på den fjerde økumeniske synode i Kalkedon i 451 (43,31).

I trykt udgave: Bind 19 side 43 linje 30

◀ **Monophysitisme** : sigter til den monofysittiske strid i første halvdel af det 5. årh., foranlediget af den gr. klosterforstander Eutyches (se følgende kommentar) og hans tilhængere, monofysitterne. Eutyches ville fastholde enheden i Kristi person og hævdede derfor, at den guddommelige og den menneskelige natur efter inkarnationen udgjorde én eneste natur ('mia physis'), idet den guddommelige natur havde opslugt den menneskelige. Monofysitismen blev efter flere forsøg endelig fordømt som kættersk på den fjerde økumeniske synode i Kalkedon i 451 (43,31).

I trykt udgave: Bind 19 side 43 linje 31

◀ **Eutyches** : (o. 378 - e. 454), forstander for et stort kloster ved Konstantinopel.

I trykt udgave: Bind 19 side 43 linje 31

◀ **Synoden i Calcedon 451** : På den fjerde økumeniske synode i den lilleasiatiske by Kalkedon i 451 blev den århundredlange og bitre kristologiske strid bilagt.

I trykt udgave: Bind 19 side 43 linje 31

◀ **ο Χριστός ... μίαν ὑπόστασιν** : gr. »Kristus er fuldkommen i guddommelighed og fuldkommen i menneskelighed; to naturer uden sammenblanding, uden forvandling (...) uden deling, uden adskillelse (...) uden udstrækning, forenet i én person og ét væsen.« Frit citat fra Symbolum Chalcedonense, Den kalkedonensiske Trosbekendelse; Clausens kilde har ikke kunnet findes. – **Duophysitismen**: el. dyofysitismen, den kristologiske opfattelse, der modsat monofysitismen hævder, at Kristi to naturer forbliver adskilte.

I trykt udgave: Bind 19 side 43 linje 32

◀ **Symb: Athans** : Symbolum Athanasianum (da. Den athanasianske Trosbekendelse), formet som en dogmatisk udlægning af Den apostolske Trosbekendelse, stammer fra det 6. årh. el. 7. årh., blev fra det 13. årh. betragtet som normativ trosbekendelse, er i dag fælles for Den katolske Kirke og de reformatoriske kirkesamfund.

I trykt udgave: Bind 19 side 43 linje 38

◀ **Chr: perfectus deus ... humanitatis in deum** : lat. 'Christus, fuldkommen Gud og fuldkomment Menneske, / dog ikke to, men en Christus, / een, ikke ved Sammenblanding i Væsenet [substansen], men ved Eenhed i Personen, / ikke ved den guddommelige Naturs Forvandling til Kød, men ved den menneskelige Naturs Optagelse i Gud'. Sammenstykket citat fra artiklerne 30, 32, 34 og 33, i *Libri symbolici* (11,21), s. 4; *Den danske Kirkes symbolske Bøger*, s. 4f.

I trykt udgave: Bind 19 side 43 linje 38

◀ **Symbolum Athanas** : Symbolum Athanasianum (43,37).

I trykt udgave: Bind 19 side 43m linje 11

◀ **sicut anima rationalis ... deus et homo unus est Chr** : lat. »ligesom en fornuftig Sjæl og Legeme er eet Menneske, saaledes er [både] Gud og Menneske een Christus«, *Den danske Kirkes symbolske Bøger* (11,21), s. 5. Citat fra art. 35, i *Libri symbolici*, s. 4 (*Die Bekenntnisschriften*, s. 30). Foran 'deus' er tilføjet 'et' ('både').

I trykt udgave: Bind 19 side 43m linje 11

◀ **De Wette i sit Skrift om Religion og Theologie** : W.M.L. de Wette *Ueber Religion und Theologie*.

Erläuterungen zu seinem Lehrbuch der Dogmatik, 2. udg., Berlin 1821 [1815], s. 252. – Wilhelm Martin Leberecht de Wette (1780-1849), ty. evangelisk teolog, fra 1807 prof. i Heidelberg og fra 1810 i Berlin; pga. sin teologiske og politiske liberalisme blev han afsat i 1819, fra 1822 prof. i Basel.

I trykt udgave: Bind 19 side 43m linje 15

◀ **Monotheletiske** : sigter til den monotheletiske strid i sidste halvdel af det 7. årh. Monotheletismen lærte, at vel havde Kristus to naturer, men det var én og samme vilje ('theosis' ('vilje')), der virkede i den inkarnerede Kristus. Monotheletismen blev af kejseren gjort til romerrigets officielle kristologi i 638, men den blev afvist af kirken og fordømt på den sjette økumeniske synode i Konstantinopel i 680-81.

I trykt udgave: Bind 19 side 44 linje 3

◀ **Synode i Constantinopel** : (se foregående kommentar).

I trykt udgave: Bind 19 side 44 linje 3

◀ **δου φυσικα θεληματα ... πανσθενει θεληματι** : gr. »to naturlige viljer, ikke modsatte, men den menneskelige vilje er ikke genstridig eller fjendtlig, snarere er den underordnet den guddommelige og almægtige vilje«. Forkortet og tillempet citat fra den kristologiske lærebestemmelse, der blev vedtaget imod monotheletismen på synoden i Konstantinopel (44,3). Jf. A. Hahn *Lehrbuch des christlichen Glaubens* (9m,1), § 95, anm. 3, s. 465f., hvor hele citatet forekommer. SK skriver ουχ for ουχ.

I trykt udgave: Bind 19 side 44 linje 3

◀ **Adoptianske** : sigter til den adoptianske strid i sidste halvdel af det 8. årh., foranlediget af de to sp. biskopper Elipandus (44,7) og Felix (44,7) og deres tilhængere, adoptianerne. Elipandus og Felix, der ønskede at sikre Kristi fuldstændige menneskelige natur, hævdede, at mennesket Jesus kun ved en adoption havde fået del i den guddommelige natur og kunne kaldes Guds Søn. Adoptianismen blev fordømt på en fr. rigssynode i 792.

I trykt udgave: Bind 19 side 44 linje 7

◀ **Elipandus Toletanensis** : Elipandus fra Toledo (717 - o. 800), fra o. 780 biskop i Toledo.

I trykt udgave: Bind 19 side 44 linje 7

◀ **Felix Urghellitanus** : Felix fra Urgel (d. 818), sp. biskop i Urgel i Catalonien, ivrig tilhænger af adoptianismen (44,7).

I trykt udgave: Bind 19 side 44 linje 7

◀ **den augsburgske Confession ... Forening i Chr:** : jf. art. 3, »De filio Dei« (»Om Guds Søn«), i *Den augsburgske Bekendelse* (11,21).

I trykt udgave: Bind 19 side 44 linje 10

◀ **Concordieformelen ... udtænkt Terminologie** : jf. art. 8, »Von der Person Christi« / »De persona Christi« (»Om Kristi person«), i såvel 1. som 2. del af *Formula Concordiae* (36,21).

I trykt udgave: Bind 19 side 44 linje 12

◀ **Propositiones verbales** : lat. 'de sproglige sætninger'; udtrykket har ikke kunnet verificeres, men svarer formentlig til 'propositiones personales' ('de personale sætninger'), dvs. de sætninger, der udtrykker den sproglige konsekvens af 'communio naturarum' ('naturernes fællesskab'), det gensidige fællesskab mellem den menneskelige og den guddommelige natur i Kristus, og af 'unio personalis' ('den personlige enhed'), enheden af de to naturer i én person, Kristus. Jf. A. Hahn *Lehrbuch des christlichen Glaubens* (9m,1), § 94, anm. 2, s. 451f., og K. Hase *Hutterus redivivus* (9m,1), § 92, s. 262.

I trykt udgave: Bind 19 side 44 linje 21

◀ **Propositiones idiomaticæ** : lat. 'de egenskabsmæssige sætninger', dvs. sætninger, der forklarer og ud fra Bibelen beviser 'communicatio idiomatum' ('egenskaberens meddelelse'), en gensidig meddelelse af egenskaber fra den guddommelige til den menneskelige og fra den menneskelige til den guddommelige natur i Kristus. I art. 8 i *Formula Concordiae* (36,21) opstilles der tre arter ('genera') af 'propositiones idiomaticæ', dvs. tre måder at forklare 'communicatio idiomatum' på: 1. 'genus idiomaticum' (44,30); 2. 'genus apotelesmaticum' (44,33); 3. 'genus majesticum' (45,1). Jf. A. Hahn *Lehrbuch des christlichen Glaubens* (9m,1), § 94, anm. 2, s. 455f., og K. Hase *Hutterus redivivus* (9m,1), § 92, s. 264-266.

I trykt udgave: Bind 19 side 44 linje 22

◀ **genus idiomaticum** : lat. 'arten vedrørende egenskab', som omfatter de sætninger, hvori såvel den menneskelige som den guddommelige naturs egenskaber direkte udsiges om den hele person. Jf. *Hutterus redivivus* (9m,1), § 92, s. 265.

I trykt udgave: Bind 19 side 44 linje 29

◀ **genus apotelesmaticum** : lat. 'arten vedrørende det fuldbragte', som omfatter de sætninger, hvori ἀποτελέσματα (apotelésmata, det fuldførte, det fuldbragte), dvs. Kristi forsoningsværk, som angår den hele person, dog udsiges enten om den menneskelige el. om den guddommelige natur i Kristus. Jf. *Hutterus redivivus* (9m,1), § 92, s. 265.

I trykt udgave: Bind 19 side 44 linje 32

◀ **Dogmatikerne ... overføres paa den gudd. Natur** : hentyder til læren om 'communicatio idiomatum' (44,22). Udtrykket stammer fra den alexandriniske teologi, blev anvendt i skolastikken og taget op af Luther, hos hvem der dog kun er tale om en ensidig meddelelse af egenskaber fra den guddommelige til den menneskelige natur.

I trykt udgave: Bind 19 side 44m linje 1

◀ **genus majestaticum s: αυχηματικον** : lat. og gr. 'arten vedrørende værdighed el. hæder', som omfatter de sætninger, hvori den menneskelige natur tillægges guddommelige egenskaber el. værdighedstegn. Jf. *Hutterus redivivus* (9m,1), § 92, s. 266. – **s:** lat. sive, 'eller'. – **αυχηματικον:** gr. (auchēmatikón) egl. 'vedrørende det, man er stolt af', 'vedrørende hæder'.

I trykt udgave: Bind 19 side 45 linje 1

◀ **Messias** : 38,10.

I trykt udgave: Bind 19 side 45 linje 6

◀ **sq:** : sequens, lat. 'følgende'.

I trykt udgave: Bind 19 side 45 linje 18

◀ **Allestedsnærværelsen ... Andeel deri** : sigter til den lutherske ubikvitetslære, dvs. læren om Kristi allestedsnærværelse, både i himlen ved Faderens højre hånd og som legeme og blod i nadverelementerne, nærværende 'i, med og under' brød og vin, under nydelsen af nadveren, jf. fx art. 10 i *Confessio Augustana* (11,21). Jf. også læren om 'communicatio ideomatum' (44,22).

I trykt udgave: Bind 19 side 45m linje 2

◀ **Ezechiel** : jødisk profet og præst, under eksilet i Babylon i 5. årh. f.Kr. Kendes fra Ezekiels Bog i GT.

I trykt udgave: Bind 19 side 45m linje 11

◀ **David** : den anden af Israels konger, regerede o. 1000-960 f.Kr. Forjættelserne om en kommende frelser blev tidligt knyttet til Davidsnavnet; forventningen om, at den kommende Messias skulle komme fra Davids slægt, 'Davids Søn' kristologien, bygger bl.a. på løftet til David 2 Sam 7.

I trykt udgave: Bind 19 side 45m linje 13

◀ **Jehova** : 18,16.

I trykt udgave: Bind 19 side 45m linje 24

◀ **Particularismen** : den dogmatiske lære om det særlige nådevalg; alle har syndet, men Kristi forsoning gælder kun enkelte, som er udvalgt el. bestemt til evig frelse. Denne lære var især fremherskende blandt jansenister (36,38) og kalvinister.

I trykt udgave: Bind 19 side 46 linje 11

◀ **efter Canons Afslutning** : dvs. efter afslutningen af den gammeltestamentlige (den palæstinensisk jødiske) kanon; Clausen følger her samtidens opfattelse, at den endelige samling af GTs kanoniske skrifter (i modsætning til de apokryfe) blev afsluttet i 2. årh. f.Kr.; i dag antages det først at være sket i 90 e.Kr.

I trykt udgave: Bind 19 side 46 linje 19

◀ **Ψ** : gr. Psi (18,23).

I trykt udgave: Bind 19 side 46m linje 34

◀ **Parderen** : panteren.

I trykt udgave: Bind 19 side 48m linje 2

◀ **Basiliskens Hule** : jf. Es 11,8 »Og et diende Barn skal forlyste sig hos en Øgles Hul, og et afvant Barn stikke sin Haand i en Basiliskes Hule« (GT-1740). – **Basiliskens**: egl. 'lille konge'. I folketroen et uhyre med næb, kløer og kongekrone på hovedet.

I trykt udgave: Bind 19 side 48m linje 6

◀ **Ærts** : el. erts, malm el. kobber blandet med et el. flere andre metaller. Ordet forekommer ikke i Es 60,17 i GT-1740; ordet kommer fra ty. 'Erz', som anvendes af Luther i hans bibeloversættelse.

I trykt udgave: Bind 19 side 48m linje 8

◀ **Herre Zebaoth** : יהוה צבאות, hebr. (JHWH šēbā'ôt) 'Hæskarers Jahve' el. – som det gengives i da. oversættelser – 'Hæskarers Herre', en af Guds højhedstitler i Bibelen, især i GT.

I trykt udgave: Bind 19 side 48m linje 40

◀ **Løvsalernesfest** : løvhyttfesten, en jødisk fest, som i sin gammeltestamentlige oprindelse var en valfartsfest, hvor folket drog op til templet i Jerusalem; festen er knyttet til høsten og fejres i efteråret, 15.-21. dag i den 7. måned.

I trykt udgave: Bind 19 side 48m linje 41

◀ **כְּאֵרִי** : hebr. (ka'arî) 'som en løve', jf. Sl 22,17 i *Biblia hebraica*.

I trykt udgave: Bind 19 side 49 linje 3

◀ **כְּאֵרוֹ** : hebr. (ka'arû), snarere כְּאֵרוֹ (kā'arû), 'de gennemborede'; denne læsemåde, som dog ikke er anført i en tekstkritisk note i *Biblia hebraica* (det er den i nyere tekstkritiske udgaver), er ofte blevet foretrukket i kristne oversættelser (også i GT-1740), idet udtrykket 'de gennemborede mine hænder og fødder' i Sl 22,17 er blevet forstået som en forudsigtelse af Jesu korsfæstelse, jf. omtalen af Jesu naglemærker i Joh 20,25.

I trykt udgave: Bind 19 side 49 linje 3

◀ **Disciplene fattede aldrig ... hans Lidelse og Død** : jf. Matt 16,22-23; Mark 8,32-33; Luk 9,45; 18,34.

I trykt udgave: Bind 19 side 49 linje 17

◀ **Chr: Død ... Forargelse for Jøderne** : jf. 1 Kor 1,23.

I trykt udgave: Bind 19 side 49 linje 19

◀ **den mosaiske Religion** : den israelitiske tro, jødedommen.

I trykt udgave: Bind 19 side 49m linje 4

◀ **Esaias** : Esajas, profet i Juda, det israelitiske sydrige, virkede fra o. 745 - o. 701, tilskrives Esajas' Bog og regnes som den største af profeterne i GT.

I trykt udgave: Bind 19 side 49m linje 7

◀ **חֲבֵלֵי הַמָּשִׁיחַ** : hebr. (hæblê hammāšîḥ) 'messiasveer', dvs. de ødelæggelser og lidelser, der vil gå forud for Messias' indgriben.

I trykt udgave: Bind 19 side 49m linje 9

◀ **det store aarlige Forsoningsoffer** : på den store forsoningsdag, jf. 3 Mos 16.

I trykt udgave: Bind 19 side 49m linje 16

◀ **Lev** : Leviticus, lat. betegnelse for 3. Mosebog.

I trykt udgave: Bind 19 side 49m linje 17

◀ **Ex** : Exodus, gr. (έxodos) 'udgang', 'udvandring'; betegnelse for 2. Mosebog.

I trykt udgave: Bind 19 side 49m linje 18

◀ **Hjobs**: Job.

I trykt udgave: Bind 19 side 49m linje 26

◀ **Øiemeed** : hensigt.

I trykt udgave: Bind 19 side 50 linje 11

◀ **munus propheticum et sacerdotale** : lat. 'profetiske og ypperstepræstelige embede' (51,34).

I trykt udgave: Bind 19 side 50 linje 12

◀ **υιος του θεου** : gr. (hyiós tou theού) 'Guds søn'.

I trykt udgave: Bind 19 side 50 linje 17

◀ **ὁ ερχομενος** : gr. (ho erchómenos) 'den, der kommer' el. 'den, der skal komme'.

I trykt udgave: Bind 19 side 50 linje 17

◀ **ὁ χριστος** : gr. (ho christós) 'den salvede'.

I trykt udgave: Bind 19 side 50 linje 17

◀ **ὁ υιος του ανθρωπου** : gr. (ho hyiós tou anthrōpu) 'Menneskesønnen', den betegnelse, Jesus hyppigst anvender om sig selv i evangelierne.

I trykt udgave: Bind 19 side 50 linje 17

◀ **2 Mcc** : 2 Makk.

I trykt udgave: Bind 19 side 50m linje 2

◀ **Gud hjemsøger Fædrenes Forseelser** : hentyder til 2 Mos 20,5: »jeg, HERREN din Gud, er en nidkier Gud, som hjemsøger Fædres Misgierning paa Børn, paa dem i tredie, og paa dem i fjerde Led; paa dem, som hade mig« (GT-1740). Jf. også 2 Mos 34,7; 4 Mos 14,18 og 5 Mos 5,9.

I trykt udgave: Bind 19 side 50m linje 3

◀ **Achab** : el. Akab, konge af det israeltiske nordrige (874-51 f.Kr.), i GT betragtet som en forbryderisk og ugudelig konge, fordi han pga. sin dronning, Jezabel, indførte dyrkelsen af den kana'anæiske gud Ba'al i Israel.

I trykt udgave: Bind 19 side 50m linje 4

◀ **Jehova** : 18,16.

I trykt udgave: Bind 19 side 50m linje 4

◀ **Elias** : profet i det israeltiske nordrige i det 9. årh. f.Kr., tog under kong Akab kampen op mod dyrkelsen af Ba'al og for dyrkelsen af Jahve (18,16) som den eneste Gud.

I trykt udgave: Bind 19 side 50m linje 6

◀ **Judæ Riges Ødelæggelse ved Nebucadnezar** : (50m,11).

I trykt udgave: Bind 19 side 50m linje 9

◀ **Jojachim** : el. Jojakim. Det var Jojakims søn Jojakim, konge i det israeltiske sydrige Juda fra 598 f.Kr., der blev ført i babylonisk fangenskab af Nebucadnezar som straf for faderens løsrivelse. Forfaderen kong Manasses synd nævnes som grunden til, at Gud lod andre folk invadere Juda, før Nebucadneser ankom og ødelagde Jerusalem og fjernede værdierne.

I trykt udgave: Bind 19 side 50m linje 11

◀ **Manasses Ugudelighed** : bestod i afgudsdyrkelse, idet han antog gudebilleder fra de omkringliggende folk og stillede dem op i templet i Jerusalem, jf. 2 Kong 21,1-18. Manasse var konge i det israeltiske sydrige

Juda 696-642 f.Kr.

I trykt udgave: Bind 19 side 50m linje 11

◀ **εις σωτηριαν ... ινα μη απολωνται** : gr. (eis sōtērian) 'til frelse', (eis to sōzesthai hēmás) 'til at frelse os', (hina éxhōmen zōēn aiōnion) 'for at vi kan få evigt liv', (hina mē spolōntai) 'for at de ikke skal dø'.

I trykt udgave: Bind 19 side 51 linje 12

◀ **ευαγγελιον σωτηριας** : gr. (euangélion sōterías) 'evangelium om frelse', jf. Ef 1,13 i *Novum Testamentum graece*. σωτηριας fejl for σωτηριας.

I trykt udgave: Bind 19 side 51 linje 15

◀ **χαρις σωτηριος** : gr. (chárīs sōtērios) 'frelsende nåde', jf. Tit 2,11 i *Novum Testamentum graece*. σωτηριος er fejl for σωτηριος.

I trykt udgave: Bind 19 side 51 linje 16

◀ **σωτηρ** : gr. (sōtēr) 'frelser'.

I trykt udgave: Bind 19 side 51 linje 18

◀ **Chr: munus i propheticum, sacerdotale og regium** : lat. 'Kristi embede i det profetiske, det ypperstepræstelige og det kongelige'.

I trykt udgave: Bind 19 side 51 linje 34

◀ **3 actus: satisfactio, intercessio, benedictio** : lat. '3 handlinger: fyldestgørelse, forbøn, velsignelse'.

I trykt udgave: Bind 19 side 51 linje 40

◀ **Underpant** : egl. pant i noget, der forbliver i pantsætterens besiddelse; her (billedligt) pant i alm.

I trykt udgave: Bind 19 side 52 linje 9

◀ **ιλασμος** : gr. (hilasmós) 'soning'.

I trykt udgave: Bind 19 side 52 linje 33

◀ **ιλασκεισθαι** : gr. (hiláskesthai) 'sones'.

I trykt udgave: Bind 19 side 52 linje 33

◀ **reconciliatio** : lat. 'forligelse'.

I trykt udgave: Bind 19 side 52 linje 38

◀ **καταλλαγη** : gr. (katallagē) 'forsoning', 'forligelse'.

I trykt udgave: Bind 19 side 52 linje 38

◀ **καταλαςσειν** : egl. καταλασσειν, gr. (katallássein) 'forsone', 'forlige'.

I trykt udgave: Bind 19 side 52 linje 38

◀ **αποκαταλαςσειν** : egl. αποκαταλασσειν, gr. (apokatallássein) 'forsone'.

I trykt udgave: Bind 19 side 53 linje 1

◀ **εγγιζειν** : gr. (engízein) 'nærme sig', 'komme nær'.

I trykt udgave: Bind 19 side 53 linje 3

◀ **προσαγωγή** : gr. (prosaγōgē) 'adgang'.

I trykt udgave: Bind 19 side 53 linje 3

◀ **ειρηνην ... πνευμα υιοθεσιας** : gr. (eirēnēn) 'fred', (parrhēsían pros ton theón) 'frimodighed over for Gud', (pneúma hyiothesías) 'en ånd, som giver barnekår' (NT-1819: »en sønlig Udkaarelses Aand«, Rom 8,15).

I trykt udgave: Bind 19 side 53 linje 5

◀ **απολυτρωσις των αμαρτιων** : gr. (apolýtrōsis tōn hamartiōn) 'løskøbelse af synderne'.

I trykt udgave: Bind 19 side 53 linje 12

◀ **λυτρον** : gr. (lýtron) 'løsesum'; 'som løsesum'.

I trykt udgave: Bind 19 side 53 linje 14

◀ **αντιλυτρον** : gr. (antílytron) 'løsesum'; 'som løsesum'.

I trykt udgave: Bind 19 side 53 linje 15

◀ **προσφορα ... εις οσμην ευωδιας** : gr. »gave og offer [til Gud], til en liflig duft«. Forkortet citat fra Ef 5,2 i *Novum Testamentum graece*.

I trykt udgave: Bind 19 side 53 linje 18

◀ **το φως του κοσμου** : gr. (to phōs tou kósmou) 'verdens lys'.

I trykt udgave: Bind 19 side 53 linje 39

◀ **επιγνωσις αληθειας κατ ευσεβειαν** : gr. (epígnōsis alēt-heías kat' eusébeian) 'erkendelse af den sandhed, der fører til guds frygt'.

I trykt udgave: Bind 19 side 54 linje 1

◀ **de apostoliske Breve** : her betegnelse for brevene i NT på nær Hebræerbrevet (39,24).

I trykt udgave: Bind 19 side 54 linje 2

◀ **περιπατειτε ως τεκνα φωτος** : gr. 'lev som lysets børn', jf. Ef 5,8 i *Novum Testamentum graece*.

I trykt udgave: Bind 19 side 54 linje 5

◀ **πνευμα και δυναμις θεου** : gr. 'Guds ånd og kraft'.

I trykt udgave: Bind 19 side 54 linje 8

◀ **Soterologie** : 38,2.

I trykt udgave: Bind 19 side 55 linje 20

◀ **Anselm af Canterbury ... satisfactio vicaria** : Anselm fra Canterbury (o. 1033-1109), eng. skolastisk teolog, fra 1063 prior for klosteret Bec i Normandiet, fra 1093 ærkebiskop af Canterbury. I sit berømte skrift *Cur Deus homo?* (1094-98, *Hvorfor blev Gud menneske?*) fremlagde han sin rationelt og filosofisk-juridisk udtænkte objektive satisfaktionsteori, der er en forsoningslære. Grundtanken i teorien er følgende: Guds ære er blevet krænket ved menneskets syndefald. I sin barmhjertighed vil Gud tilgive denne krænkelse, men pga. sin retfærdighed kan han ikke, men må kræve oprejsning enten ved straf el. ved satisfaktion (fyldestgørelse); han kan imidlertid kun benytte fyldestgørelse. Da menneskene pga. den overmåde store vægt af deres synder ikke kan skaffe den nødv. satisfaktion – det kan kun Gud – må den tilvejebringes af et 'gudmenneske'; derfor bliver Gud selv menneske. Og da dette gudmenneske, Kristus, pga. sit syndfrie liv ikke er forpligtet til at dø, kan han – stedfortrædende for menneskene – med sin død erhverve fortjeneste hos Gud, og denne fortjeneste må Gud belønne. Da denne belønning langt overgår det tab, menneskers synd har påført Gud, og da Gud ikke selv trænger til den, skænker han den til menneskene. Derved forener Gud sin retfærdighed med sin barmhjertighed. – **satisfactio vicaria**: lat. 'stedfortrædende fyldestgørelse'.

I trykt udgave: Bind 19 side 55 linje 21

◀ **Satisfactionstheorien** : se foregående kommentar.

I trykt udgave: Bind 19 side 55 linje 25

◀ **Catholikernes Lære ... kirkelige Satisfactionsgjæringer** : If. den katolske dogmatik er det kun syndernes evige straffe, der er blevet udslettet ved Kristi død, derimod ikke de timelige straffe for de synder, der er blevet begået efter dåben; disse timelige straffe, som præsten ved absolutionen efter skriftemålet pålægger den angrende, skal afløses gennem de kirkelige satisfaktioner ('satisfactiones canonicae'). Herom skriver Clausen i sin redegørelse for bodens sakramente i *Den katolske Kirke i Catholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus*, Kbh. 1825, s. 476-504, især s. 481: »De kirkelige

Satisfactions-Gerninger ere saaledes deels at betragte som Straf for det Begangne, hvorved tillige Kirken bliver tilfredsstillet, deels som Forbedringsmiddel, idet de paalagte Bodsøvelser enten umiddelbart helbrede for antagne Feil og Laster, som de udtrykkeligt ere beregnede paa, eller i Almindelighed afskrække fra syndig Vandel i Fremtiden«.

I trykt udgave: Bind 19 side 55 linje 27

◀ **den augsburgske Confession** : 11,21. Jf. art. 3, »De filio Dei« (»Om Guds Søn«), og især art. 4, »De iustificatione« (»Om retfærdiggørelsen«); 55,39 og 56,2.

I trykt udgave: Bind 19 side 55 linje 29

◀ **fremhævet i Concordieformlen** : jf. art. 3, »Von der Gerechtigkeit des Glaubens für Gott« / »De iustitia fidei coram Deo«, i 2. del af *Formula Concordiae* (36,21).

I trykt udgave: Bind 19 side 55 linje 32

◀ **activa obedientia** : lat. 'aktiv lydighed', betegner i den luthersk-ortodokse forsoningslære Kristi aktive el. handlende lydighed, dvs. at Kristus opfyldte loven i sit liv og i sine handlinger – stedfortrædende for menneskene.

I trykt udgave: Bind 19 side 55 linje 34

◀ **Arminianerne** : sigter til den arminianske strid i den holl. reformerte kirke i begyndelsen af det 17. årh., foranlediget af Jakob Arminius (1560-1609), holl., kalvinsk teolog, fra 1587 præst i Amsterdam, og hans tilhængere arminianerne, også kaldt remonstranterne. Arminismen mildnede den reformerte kirkes (kalvinske) prædestinationslære (36,4). Guds udvælgelse betyder ikke, at han har evigt forudbestemt, hvem der skal frelses, og hvem der skal fortæbes, men at han ved Kristus vil frelse alle dem, der med viljen og nådens hjælp tilslutter sig troen. Arminismen blev stemplet som kættersk af den reformerte kirkes fællessynode i Dordrecht i 1618-19.

I trykt udgave: Bind 19 side 55 linje 36

◀ **Socinianerne** : antitrinitarisk kirkesamfund, opkaldt efter italienerne Lelio Sozzini (Lælius Socinus, f. 1525) og hans brorsøn Fausto Sozzini (Faustus Socinus, f. 1539), den egl. stifter af kirkesamfundet, der især fik udbredelse i Polen under betegnelsen 'de polske brødre'. Socinianismen er en rationalistisk skriftteologi, der går ind for gendåb og forkaster den kirkelige lære om arvesynd, om treenigheden og om Jesu guddommelighed, og som hævder, at kun menneskets sædelige forsoning og genforeningen med Gud er noget værd. På den polske rigsdag i 1658 blev det forbudt at bekende sig til og udbrede socinianismen.

I trykt udgave: Bind 19 side 55 linje 37

◀ **natus ... pro omnibus actualibus peccatis** : lat. »er født (...), (...) har lidt, er korsfæstet, død, og begravet, for at forsonne Faderen med os, og være et Offer ikke alene for Arvesynden, men også for alle (...) gjørlige Synder«, *Den danske Kirkes symbolske Bøger* (11,21), s. 11. Forkortet citat fra art 3, »De filio Dei« (»Om Guds Søn«), i *Confessio Augustana* (11,21), i *Libri symbolici* (11,21), s. 10 (*Die Bekenntnisschriften*, s. 54). Udeladt er 'ex virgine Maria' ('af Jomfrue Maria') efter 'natus', 'vere' ('i Sandhed') før 'passus' og 'hominum' ('Menneskenes') før 'peccatis'.

I trykt udgave: Bind 19 side 55 linje 39

◀ **Tertullian bruger ... satisfacere** : jf. Tertullian (11,10) *De poenitentia (Om boden)*, især kap. 7: »Offendisti, sed reconciliari adhuc potes. Habes, cui satisfacias et quidem volentem« (»Du har krænket, men du kan endnu forsones. Du har én, du kan godtgøre, og han vil det«). – **satisfacere**: lat. 'tilfredsstille', 'godtgøre', 'gøre fyldest'.

I trykt udgave: Bind 19 side 55m linje 1

◀ **H. Grotius, som sagde: ... Verdens Orden (justitia rectoria)** : Gengivelse på da. af K. Hase *Hutterus redivivus* (9m,1), § 96, s. 279, 9-12. – **H. Grotius**: Hugo Grotius (1583-1645), holl. jurist, teolog og digter, fra 1607 generaladvokat for provinsen Holland og fra 1613 stadsadvokat for Rotterdam. Grotius, der havde kalvinsk baggrund, tilsluttede sig arminianerne (55,36); imod socinianerne (55,37) skrev han et forsvarsskrift for den kristne forsoningslære og opstillede sin egen 'kompensationsteori', der søger begrundelsen for forsoningen i Guds visdom og ikke i Guds vrede. – **justitia rectoria**: egl. 'justitia Dei rectoria', lat. 'Guds styrende retfærdighed', dvs. den moralske el. sædelige verdensorden.

I trykt udgave: Bind 19 side 55m linje 6

◀ **Chr: sua morte pro nostris peccatis satisfecit** : lat. »[Christus] som ved sin Død har fyldestgjort for

vore Synder«, *Den danske Kirkes symbolske Bøger* (11,21), s. 12. Let tillempt citat fra art. 4, »De justificatione« (»Om retfærdiggørelsen«), i *Confessio Augustana* (11,21), i *Libri symbolici* (11,21), s. 10 (*Die Bekenntnisschriften*, s. 56).

I trykt udgave: Bind 19 side 56 linje 2

◀ **Scriptura unum Chr: ... et intercessorem** : lat. »[Skriften] fremstiller os Christus alene som vor Midler, Forsoner, Ypperstepræst og Forbeder«, *Den danske Kirkes symbolske Bøger* (11,21), s. 23. Let tillempt citat fra art. 21, »De cultu sanctorum« (»Om dyrkelse af helgener«), 2, i *Confessio Augustana* (11,21), i *Libri symbolici* (11,21), s. 19 (*Die Bekenntnisschriften*, s. 83b).

I trykt udgave: Bind 19 side 56 linje 3

◀ **Catechismus major** : lat. Den store Katekismus, dvs. *Dr. Martin Luthers store Katekismus* (udkom 1529 under titlen *Deutsche Katechismus*), hører til de lutherske bekendelsesskrifter, dog ikke i den danske kirke.

I trykt udgave: Bind 19 side 56 linje 6

◀ **Chr: irati patris ... nobis conciliavit** : lat. »Kristus vandt den vrede Faders velvilje og nåde ved at gøre soning for hans harme mod os«. Tillempt citat fra forklaringen til den anden trosartikel, jf. *Libri symbolici* (11,21), s. 494 (*Die Bekenntnisschriften*, s. 652). 'Kristus' er hentet fra tidligere i teksten, og 'nobis' er indføjet efter 'indignatione'.

I trykt udgave: Bind 19 side 56 linje 7

◀ **repetitio Confessionis (confessio Saxonica)** : egl. *Repetitio Confessionis Augustanae* (*Gentagelse af Den augsburgske Bekendelse*), forfattet af Ph. Melancton i 1551 til brug ved Tridentinerkoncilet (31,8), hvor han skulle have repræsenteret lutheranerne; i 23 artikler gentager den indholdet af *Confessio Augustana*. Da *Repetitio Confessionis Augustanae* blev til på foranledning af den sachsiske kurfyrste Moritz, kaldes det også *Confessio Saxonica* (*Den sachsiske Bekendelse*).

I trykt udgave: Bind 19 side 56 linje 8

◀ **Tanta est justitiæ severitas ... deprecatione filii** : lat. »Så streng er retfærdigheden, at forligelsen kun bliver virkelig, hvis straffen påtages; så stor er vreden, at den himmelske Fader kun bliver forsonet ved Sønnens forbøn«. Citatet er ikke identificeret.

I trykt udgave: Bind 19 side 56 linje 9

◀ **Catechismus Heidelbergensis** : lat. *Heidelbergkatekismusen*, udarbejdet i 1563 af kalvinske teologer ved universitetet i Heidelberg under kurfyrst Friedrich III af Pfalz' personlige medvirken, da han var af den opfattelse, at den lutherske nadverlære var 'papistisk'. I *Heidelbergkatekismusen*, der blev et vigtigt dogmatisk dokument i den reformerte verden, anvendes moderat kalvinske formuleringer, der er fredelige i forhold til lutherdommen, men polemiske mod katolicismen.

I trykt udgave: Bind 19 side 56 linje 12

◀ **modo beneficia Chr: ... ipse perfecte præstitissem** : lat. »Kun Kristi velgerninger omfatter jeg med sand tillid; uden at jeg på nogen måde har gjort mig fortjent til det, indgives og skænkes der mig af Guds store barmhjertighed Kristi fuldstændige fyldestgørelse, retfærdighed og hellighed, ganske som om jeg hverken selv havde begået nogen som helst synd, eller der til mig klæbede nogen som helst plet, ja, ganske som om jeg fuldt ud havde vist den samme lydighed, som Kristus viste på mine vegne.« Citatet er ikke identificeret.

I trykt udgave: Bind 19 side 56 linje 12

◀ **De Steder, man har anført ... obedientia activa** : jf. fx A. Hahn *Lehrbuch des christlichen Glaubens* (9m,1), § 101, s. 484, og K. Hase *Hutterus redivivus* (9m,1), § 96, s. 280. – **obedientia activa**: 55,34.

I trykt udgave: Bind 19 side 56 linje 20

◀ **obedientia passiva** : lat. 'passiv lydighed', betegner i den luthersk-ortodokse forsoningslære Kristi passive el. lidende lydighed, dvs. at Kristus gjorde fyldest for Guds retfærdighed i sin frivillige død, i sin strafliidelse – stedfortrædende for menneskene.

I trykt udgave: Bind 19 side 56 linje 23

◀ **satisfactio poenalis** : lat. 'fyldestgørelse ved at lide straf'.

I trykt udgave: Bind 19 side 56 linje 24

◀ **sufficientissima poenarum ... poenas sponte susceptam** : lat. »den fuldt ud tilstrækkelige påtagelse af de straffe, der ventede os, gennem en død, der er stedfortrædende, dvs. i vores sted, som han frivilligt påtog sig, for at afvende syndernes straf fra os«. Let forkortet citat fra K. Hase *Hutterus redivivus* (9m,1), § 96, s. 280. Efter 'mortem' er udeladt 'inprimis' ('i særdeleshed'), og før 'nostro loco' er udeladt 'mortem a Xto' ('Kristi død').

I trykt udgave: Bind 19 side 56 linje 24

◀ **agendo sustulit ... patiendo sustulit poenam** : lat. 'ved at handle borttog han menneskenes skyld; ved at lide borttog han straffen'. Jf. art. 3 i 2. del af *Formula Concordiae* (36,21), som danner baggrund for det dogmatiske udtryk.

I trykt udgave: Bind 19 side 56 linje 28

◀ **satisfecit i confessionen** : 56,2. – **satisfecit**: lat. 'har gjort fyldest'.

I trykt udgave: Bind 19 side 56m linje 7

◀ **Catholikernes Lære ... nødvendige til Fyldestgjørelsen** : 64,11.

I trykt udgave: Bind 19 side 56m linje 8

◀ **perfectissima legis ... pro hominibus suscepta** : lat. 'den fuldkomne opfyldelse af loven overtaget som stedfortræder på menneskenes vegne«. Citat fra K. Hase *Hutterus redivivus* (9m,1), § 96, s. 280. If. A. Hahn *Lehrbuch des christlichen Glaubens* (9m,1), § 101, anm., s. 484, stammer denne forklaring fra den ty. evangeliske, rationalistiske teolog C.F. v. Ammon (o. år 1800).

I trykt udgave: Bind 19 side 56m linje 11

◀ **Tollner** : Johann Gottlieb Toellner (1724-74), ty. evangelisk teolog, hørte til den rationalistiske neologi, fra 1754 prof. i filosofi og teologi i Frankfurt a. O. Toellner bestred, at Kristi 'aktive lydighed' (55,34) havde betydning for hans forsoningsværk.

I trykt udgave: Bind 19 side 57 linje 10

◀ **Eberhardt** : Johann August Eberhard (1739-1809), ty. filosof, stod mellem den wofffiske filosofi og oplysningsfilosofien, fra 1778 prof. i filosofi i Halle. Han opfattede den naturlige religion som den tilstrækkelige og eneste fornuftige.

I trykt udgave: Bind 19 side 57 linje 11

◀ **Steinbarth** : Gotthelf Samuel Steinbart (1738-1809), ty. evangelisk teolog og filosof, nærmere egl. rationalist end neologisk rationalist, fra 1774 ordinær prof. i filosofi og ekstraordinær prof. i teologi og fra 1806 ordinær prof. i teologi i Frankfurt a. O. Steinbart opfattede kristendommen som en lyksalighedslære.

I trykt udgave: Bind 19 side 57 linje 11

◀ **Loffler** : Josias Friedrich Christian Löffler (1752-1816), ty. evangelisk teolog, rationalist, fra 1782 prof. i Frankfurt a. O., fra 1788 generalsuperintendent og overkonsistorialråd i Gotha. Han kritiserede den kirkelige lære om treenigheden og om Jesu tilfredshed.

I trykt udgave: Bind 19 side 57 linje 11

◀ **Hencke** : Heinrich Philipp Konrad Henke (1752-1809), ty. evangelisk teolog, rationalist, fra 1778 ekstraordinær og fra 1780 ordinær prof. i Helmstedt, beklædte i øvrigt en række kirkelige embeder. Henke er mest kendt som kirkehistoriker.

I trykt udgave: Bind 19 side 57 linje 11

◀ **Wegscheider** : Julius August Ludwig Wegscheider (1771-1849), ty. evangelisk teolog, rationalist, fra 1806 prof. i filosofi og teologi i Rinteln, fra 1810 prof. i teologi i Halle.

I trykt udgave: Bind 19 side 57 linje 11

◀ »at XChr: Død ... faae Guds Naade« : Der synes ikke at være tale om et citat, men om et sammenfattende referat af de anførte teologers opfattelse. Referatet minder om det, K. Hase giver i *Hutterus redivivus* (9m,1), § 96, s. 284, inkl. note 14. – **Accommodation**: 10,35.

I trykt udgave: Bind 19 side 57 linje 12

◀ **κηρυγμα** : gr. (kērygma) 'budskab', 'forkyndelse'.

I trykt udgave: Bind 19 side 57 linje 35

◀ **Nicodemi apochryphiske Ev.** : Nikodemusevangeliet er et nytestamentligt apokryft skrift fra 5. årh., hvor jøden Nikodemus (Joh 3) er vidne til processen imod Jesus og til Jesu opstandelse. Skriftet indeholder også beretningen om Jesu nedstigning til dødsriget.

I trykt udgave: Bind 19 side 57 linje 36

◀ **Concordieformelen** : 36,21.

I trykt udgave: Bind 19 side 57 linje 36

◀ **Satanam devicit ... sublimibus imaginibus scrutemur** : lat. »Han har besejret Satan, ødelagt Helvedes herredømme og frataget Djævelen al hans magt og væld. Hvorledes Kristus så havde udført det, er ikke op til os at granske i med spidsfindige og højtravende forestillinger«. Citat fra *Formula Concordiae*, 2. del, art. 9, »De descensu Christi ad Inferos« (»Om Kristi nedfart til Helvede«), 2 (*Libri symbolici* (11,21), s. 788; *Die Bekenntnisschriften*, s. 1053). Citatet har 'imaginibus' i stedet for 'imaginationibus' ('indbildninger', 'forestillinger') og ændringer i verbaltiderne.

I trykt udgave: Bind 19 side 57 linje 37

◀ **Kant adskiller det gl. og det ny Msk.** : sigter til Kants teori om Kristus som ideal for den Gud velbehagelige menneskehed i dens moralske fuldkommenhed. Af dette ideal udvikler Kant sin lære om Guds Søns fornedrelse og død: at han som det nye, forbedrede menneske stedfortrædende for det gamle, af naturen onde og fordærvede menneske påtager sig de lidelser, der er forbundet med at forvandle det onde princip til det gode; herved gør han, som repræsentant for menneskeheden og som stedfortræder for den højeste retfærdighed, én gang for alle fyldest for menneskehedens skyld og straf. Jf. *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft*, Königsberg 1793, s. 67ff. – **Kant**: Immanuel Kant (1724-1804), ty. filosof, prof. i Königsberg 1770-1796.

I trykt udgave: Bind 19 side 57m linje 1

◀ **Krug siger ... Gjenstand for Guds Velbehag** : Henvisningen er ikke identificeret. – **Krug**: Wilhelm Traugott Krug (1770-1842), ty. filosof og rationalistisk-teologisk forfatter, fra 1801 ekstraordinær prof. i Frankfurt a. O., fra 1804 prof. i Königsberg (som Kants efterfølger) og fra 1809 i Leipzig.

I trykt udgave: Bind 19 side 57m linje 2

◀ **Marheincke ... reen metaphysisk Bestemmelse** : jf. Ph. Marheineke *Die Grundlehren der christlichen Dogmatik als Wissenschaft* (16,10), § 380ff., s. 227ff.

I trykt udgave: Bind 19 side 57m linje 5

◀ **Rufinus siger** : sigter til Rufinus' *Commentarius in symbolum apostolorum*, den ældste lat. udlægning af Den apostolske Trosbekendelse (32m,1). – **Rufinus**: Tyrannius Rufinus (o. 345-410), oldkirkelig munk og forfatter, fra o. 390 presbyter i Jerusalem, studerede og oversatte Origenes (11,10) til lat.

I trykt udgave: Bind 19 side 57m linje 8

◀ **symp: nicænum** : symbolum nicænum (32m,5).

I trykt udgave: Bind 19 side 57m linje 12

◀ **nic: const** : (symbolum) nicæno-constantinopolitanum (32m,5).

I trykt udgave: Bind 19 side 57m linje 13

◀ **Athanasii Symbolum** : Den athanasianske Trosbekendelse (43,37).

I trykt udgave: Bind 19 side 57m linje 13

◀ **descendit ad inferos** : lat. »nedsteg til Underverdenen«, *Den danske Kirkes symbolske Bøger* (11,21), s. 5. Citat fra art. 36, i *Libri symbolici*, s. 4 (*Die Bekenntnisschriften*, s. 30).

I trykt udgave: Bind 19 side 57m linje 14

◀ **mortuus et sepultus** : lat. 'død og begravet'.

I trykt udgave: Bind 19 side 57m linje 15

◀ **status exinanitionis** : lat. 'fornedrelses stand', sigter til den dogmatiske lære om Kristi to gudmenneskelige tilstande (fra lat. 'status'): hans fornedrelses stand ('status exinanitionis', jf. Fil 2,7, hvor *Vulgata* har 'exinanivit', 'fornedrede') som udtryk for hans liv som menneske i verden med lidelse og død, og hans ophøjelses stand ('status exaltationis') som udtryk for hans liv efter opstandelsen ved Guds højre hånd.

I trykt udgave: Bind 19 side 58 linje 5

◀ **Æpinus Præst i Hamborg** : Johannes Aepinus el. Æpin egl. Johannes Hoeck (1499-1553), ty. luthersk teolog, fra 1529 præst og fra 1532 den første superintendent i Hamborg, forfatter af den reformatoriske hamborgske kirkeordning. Aepinus var årsag til striden (begyndt 1542) om Kristi nedfart til Helvede, der af ham blev opfattet som det sidste trin på Kristi lidelsesvej i hans fornedrelses stand og ikke som et triumftog foretaget af Kristus i hans ophøjelses stand.

I trykt udgave: Bind 19 side 58 linje 9

◀ **Marheincke forklarer ... Xsti Nærværelse i de Onde** : jf. Ph. Marheineke *Die Grundlehren der christlichen Dogmatik als Wissenschaft* (16,10), § 351, s. 209f.

I trykt udgave: Bind 19 side 58m linje 1

◀ **Ved Tro ikke ved Gjerninger ... retfærdiggjort for Gud** : jf. Rom 3,21-31.

I trykt udgave: Bind 19 side 59 linje 22

◀ **Apostlens Jacobs Lære ... Tro og Gjerninger** : jf. Jak 2,14-26. Især pga. dette afsnit afviste Luther Jakobsbrevet som et 'stråbrev' (ikke autentisk apostolsk skrift), fordi dets fremhævelse af den ubrydelige sammenhæng mellem tro og gerninger for ham stred mod Paulus' opfattelse af retfærdiggørelse ved tro alene uden gerninger.

I trykt udgave: Bind 19 side 59 linje 30

◀ **δικαιουσαι** : gr. (dikaioústhai) 'gøres retfærdig'.

I trykt udgave: Bind 19 side 59 linje 34

◀ **δικαιοσυνη** : gr. (dikaiosýnē) 'retfærdighed'.

I trykt udgave: Bind 19 side 59 linje 34

◀ **δικαιουν** : gr. (dikaioún) 'gøre retfærdig'.

I trykt udgave: Bind 19 side 59 linje 35

◀ **δικαιουν εαυτον** : gr. (dikaioún heautón) 'retfærdiggøre sig selv'.

I trykt udgave: Bind 19 side 59 linje 37

◀ **Saaledes og** : også.

I trykt udgave: Bind 19 side 59 linje 37

◀ **χριστος ell. θεος δικαιουται** : gr. (christós el. theós dikaioútai) 'Kristus el. Gud retfærdiggøres/ gives ret'.

I trykt udgave: Bind 19 side 60 linje 1

◀ **Allene hos Paulus findes denne Sætning** : 59,22.

I trykt udgave: Bind 19 side 60 linje 3

◀ **Øiemed** : sigte, dvs. det mål, den sigter mod, formål.

I trykt udgave: Bind 19 side 60 linje 24

◀ **Augustinus** : 24,20.

I trykt udgave: Bind 19 side 60m linje 4

◀ **inseparabilis est bona vita ... bona vita** : lat. »det gode liv er uadskilleligt fra troen, som handler gennem kærlighed, ja, den er selve det gode liv.« Citat fra Augustins *De fide et operibus (Om tro og gerninger)*, kap. 23, 42. Foran 'bona vita' i første sætning er 'quippe' ('jo') udeladt, og efter 'immo' i sidste sætning er 'vero' ('meget mere') udeladt.

I trykt udgave: Bind 19 side 60m linje 4

◀ **συναποθνήσκειν τῷ χριστῷ** : gr. (synapothnēskein tōi christōi) 'dø sammen med Kristus', jf. 2 Tim 2,11.

I trykt udgave: Bind 19 side 61 linje 2

◀ **αναγεννασθαι** : gr. (anagennásthai) 'genfødes'.

I trykt udgave: Bind 19 side 61 linje 3

◀ **συνεγειρεῖν συν τῷ χρ.** : gr. (synegeírein syn tōi Chr[istōi]) 'opstå sammen med Kristus'.

I trykt udgave: Bind 19 side 61 linje 3

◀ **παλιγγενεσία** : gr. (palingenesía) 'genfødsel'.

I trykt udgave: Bind 19 side 61 linje 4

◀ **ανακαινώσις τοῦ πνεύματος** : gr. (anakaínōsis tou pneúmatos) 'fornyelse ved ånden'.

I trykt udgave: Bind 19 side 61 linje 4

◀ **ανανεουσθαι τῷ πνεύματι** : gr. (ananeósthai tōi pneúmati) 'fornys ved ånden'.

I trykt udgave: Bind 19 side 61 linje 4

◀ **μεταμορφουσθαι** : gr. (metamorphoústhai) 'forvandles'.

I trykt udgave: Bind 19 side 61 linje 5

◀ **αποδυεσθαι** : gr. (apodýesthai) 'afklæde sig'. Ordet forekommer ikke i *Novum Testamentum graece*; der tænkes måske på ἐκδυεσθαι (ekdýesthai, 'afklædes'), som benyttes i 2 Kor 5,4, el. på ἐπενδυεσθαι (ependýesthai, 'iklædes') i 2 Kor 5,2: »iklædes den bolig, vi har fra himlen«.

I trykt udgave: Bind 19 side 61 linje 5

◀ **αποθεσθαι** : gr. (apothésthai) 'aflægge'.

I trykt udgave: Bind 19 side 61 linje 6

◀ **σταυροῦν τον παλιον ανθρωπον** : gr. (stauróun ton palaión ánthrōpon) 'korsfæste det gamle menneske'.

I trykt udgave: Bind 19 side 61 linje 6

◀ **ενδυεσθαι τον καινον ανθ:** : gr. (endýesthai ton kainón ánth[rōpon]) 'iføre sig det nye menneske'.

I trykt udgave: Bind 19 side 61 linje 6

◀ **σταυροῦν την σαρκα** : gr. (stauróun tēn sárka) 'korsfæste kødet'.

I trykt udgave: Bind 19 side 61 linje 7

◀ **τας πραξεις του σωματος** : gr. (tas práxeis tou sōmatos) 'legemets gerninger'.

I trykt udgave: Bind 19 side 61 linje 7

◀ **ἡ καινη κτισις** : gr. (hē kainē ktísis) 'den nye skabelse'.

I trykt udgave: Bind 19 side 61 linje 8

◀ **αποκυειν** : gr. (apokyeín) 'føde'.

I trykt udgave: Bind 19 side 61 linje 8

◀ **γενηθῆναι ἀνωθεν** : gr. (genēthēnai ánōthen) 'fødes ovenfra'.

I trykt udgave: Bind 19 side 61 linje 8

◀ **ἐπιστρέφειν ἀπο σκοτους εἰς φῶς** : gr. (epistréphesthai apo skótous eis phōs) 'vende sig fra mørke til lys'.

I trykt udgave: Bind 19 side 61 linje 11

◀ **ἐγείρεσθαι ἐξ ὑπνου** : gr. (egeíresthai ex hýpnou) 'vækkes af søvne', jf. Rom 13,11.

I trykt udgave: Bind 19 side 61 linje 12

◀ **ἀνοίγειν τοὺς ὀφθαλμοὺς** : gr. (anoígein tous ophthalmoús) 'åbne øjnene'.

I trykt udgave: Bind 19 side 61 linje 12

◀ **ἀποθεσθαι τὰ ὄπλα** : gr. (apothésthai ta hópla) 'lægge våbnene'. Udtrykket findes ikke i *Novum Testamentum graece*, men der tænkes formentlig på Rom 6,13, hvor tanken forekommer.

I trykt udgave: Bind 19 side 61 linje 13

◀ **ἔργα τοῦ σκοτους** : gr. (érge tou skótous) 'mørkets gerninger'.

I trykt udgave: Bind 19 side 61 linje 13

◀ **ἐνδύεσθαι τὰ ὄπλα τοῦ φωτός** : gr. (endúesthai ta hópla tou phōtós) 'iføre sig lysets våben'.

I trykt udgave: Bind 19 side 61 linje 13

◀ **τὸ πνεῦμα ἅγιον ... διὰ τῆς πίστεως** : gr. (to pneúma hágion tēs písteōs) 'troens Helligånd', (dia tēs písteōs) 'ved troen'. Udtrykket 'τὸ πνεῦμα ἅγιον τῆς πίστεως' findes ikke i *Novum Testamentum graece*; da 2 Kor 4,13 anføres, tænkes der formentlig på udtrykket 'πνεῦμα τῆς πίστεως' ('troens ånd').

I trykt udgave: Bind 19 side 61 linje 18

◀ **uddannes** : af det gr. μορφωθῆῖ (morphōthēi) 'har fået skikkelse', 'er blevet dannet' (Gal 4,19).

I trykt udgave: Bind 19 side 61 linje 26

◀ **K**: Væsen: Kærlighedens.

I trykt udgave: Bind 19 side 61 linje 32

◀ **ἀρνείεσθαι τὸν χριστὸν τοῖς ἔργοις** : gr. 'fornægte Kristus i handlinger'.

I trykt udgave: Bind 19 side 62 linje 10

◀ **βλασφημεῖν τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ** : gr. 'spotte Guds navn'.

I trykt udgave: Bind 19 side 62 linje 11

◀ **ἐχόντες μορφῶσιν εὐσεβείας** : gr. (échontes mórfhōsin eusebeías) 'som har guds frygt i det ydre'.

I trykt udgave: Bind 19 side 62 linje 12

◀ **ἀγαπᾶν γλῶσση** : gr. (agapán glōssēi) 'elske med tungen'.

I trykt udgave: Bind 19 side 62 linje 13

◀ **chr: K** : kristne kirke.

I trykt udgave: Bind 19 side 62 linje 23

◀ **Trident: Conc** : Tridentinske Concilium (31,8).

I trykt udgave: Bind 19 side 62 linje 37

◀ **Sessio** : lat. 'møde', session.

I trykt udgave: Bind 19 side 62 linje 37

◄ **justificatio non est sola peccatorum ... cooperationem** : lat. »retfærdiggørelse er ikke blot [forladelse] af syndere, men også helliggørelse og fornyelse af det indre menneske, (...) vi fornyes i vor sjæls ånd, og ikke blot regnes vi for, men vi kaldes så sandelig også retfærdige, og vi er det, idet vi i os modtager retfærdigheden hver eneste efter den natur, ifølge hvilken Helligånden tildeler den enkelte, efter sin vilje og efter hver enkelt modtagelighed og samvirke«. Sammenstykket citat af to dele fra Concilium Tridentinum (31,8), sessio 6, »De justificatione«, (»Om retfærdiggørelsen«), kap. 7. Jf. *Sacrosancti et oecumenici concilii Tridentini* (31,9), s. 26f. Før 'peccatorum' er udeladt 'remissio'; dekretet har 'mensuram' ('mål') i stedet for 'naturam'.

I trykt udgave: Bind 19 side 62 linje 37

◄ **disponuntur homines ad justitiam ... per poenitentiam** : lat. »Menneskene bliver modtagelige for retfærdighed, når de, idet de opfanger troen gennem øret, frit bevæger sig mod Gud, i troen på, at det, som er guddommeligt åbenbaret og lovet, er sandt, og når de, ved at vende sig fra frygt for den guddommelige retfærdighed til betragtning af Guds barmhjertighed, opløftes i håbet og vendes imod synden gennem boden«. Sammenfatning af Concilium Tridentinum, sessio 6, kap. 6. Jf. *Sacrosancti et oecumenici concilii Tridentini* (31,9), s. 25f.

I trykt udgave: Bind 19 side 63 linje 5

◄ **fides, nisi ad eam spes ... cum Chr:** : lat. »hvis håb og kærlighed ikke lægges til, forener troen ikke fuldkommen med Kristus.« Tillempet citat fra Concilium Tridentinum, sessio 6, kap. 7. Jf. *Sacrosancti et oecumenici concilii Tridentini* (31,9), s. 27.

I trykt udgave: Bind 19 side 63 linje 13

◄ **si quis dixerit ... anathema sit** : lat. »Hvis nogen påstår, at en ugudelig gøres retfærdig ved tro alene, og at det på ingen måde er nødvendigt, at han forbereder og indstiller sig derpå ved at bevæge sin vilje, han være bandlyst«. Forkortet citat fra Concilium Tridentinum, sessio 6, canon 9. Jf. *Sacrosancti et oecumenici concilii Tridentini* (31,9), s. 39.

I trykt udgave: Bind 19 side 63 linje 14

◄ **licet in hac vita quantumvis sancti ... desinunt esse justi** : lat. »Selv om de i dette liv aldrig så hellige og retfærdige dog kommer til at begå små og dagligdags synder, ophører de ikke af den grund med at være retfærdige«. Forkortet citat af Concilium Tridentinum, sessio 6, kap. 11. Jf. *Sacrosancti et oecumenici concilii Tridentini* (31,9), s. 31.

I trykt udgave: Bind 19 side 63 linje 18

◄ **Si quis dixerit ... signa justificationis esse** : lat. »Hvis nogen påstår, at den modtagne retfærdighed ikke bevares, eller endnu mere, at den ikke forøges gennem gode gerninger, men at gerningerne selv alene er frugter og tegn på retfærdiggørelse (...)«. Forkortet citat fra Concilium Tridentinum, sessio 6, canon 24. Jf. *Sacrosancti et oecumenici concilii Tridentini* (31,9), s. 41. Før 'per bona opera' er udeladt 'coram Deo' ('over for Gud').

I trykt udgave: Bind 19 side 63 linje 20

◄ **vel justificatum ... anathema sit** : lat. »(...) eller at den, der er gjort retfærdig ved gode gerninger, ikke virkelig fortjener nådens forøgelse (det evige liv og selve det evige livs opnåelse) og herlighedens forøgelse, han være bandlyst«. Sammendrag af Concilium Tridentinum, sessio 6, canon 32. Jf. *Sacrosancti et oecumenici concilii Tridentini* (31,9), s. 43.

I trykt udgave: Bind 19 side 63 linje 23

◄ **olim vexabantur ... certamine intelligi potest** : lat. »Forhen ængstedes Samvittighederne ved Læren om Gjerninger, og de hørte ikke Trøst af Evangeliet. Nogle drev Samvittigheden ud i Ørkenen, i Klostre, da de haabede, at de der skulde fortjene Naaden ved Munkelivet. Andre udtænkte andre Gjerninger til at fortjene Naaden og fyldestgjøre for Synderne. Derfor var det hellig nødvendigt, atter at fremdrage og foredrage denne Lære om Troen på Christus, for at de ængstede Samvittigheder ikke skulde mangle Trøst. Denne hele Lære maa henføres til den forfærdede Samvittigheds Kamp [ellers kan den ikke ret forstås]«, *Den danske Kirkes symbolske Bøger* (11,21), s. 21. Sammenstykket citat fra art. 20, »De bonis operibus« (»Om de gode gerninger«), i *Confessio Augustana* (11,21), i *Libri symbolici* (11,21), s. 17 (*Die Bekenntnisschriften*, s. 78f.). Citatet er sammensat af to dele: »olim vexabantur (...) pavidis conscientii« er fra art. 20, 19-22, og »Tota hæc doctrina (...) intelligi potest« fra art. 20, 17.

I trykt udgave: Bind 19 side 64 linje 11

◀ **ordo ell. oeconomia salutis** : lat. 'frelsesorden el. -økonomi'. Udtrykket, der blev indført af J. Carпов og udviklet af ham og J.S. Baumgarten i første halvdel af det 18. årh. imod pietismens mere frie opbyggelighed, foreskriver den måde, hvorpå synderen ledes af Helligånden gennem bestemte grader el. trin på vejen til salighed (65,5).

I trykt udgave: Bind 19 side 64 linje 27

◀ **Gradation** : gradvis udvikling.

I trykt udgave: Bind 19 side 64 linje 28

◀ **pietistiske Skoler ... virkelige Liv** : 64,27; jf. K. Hase *Hutterus redivivus* (9m,1), § 106, s. 319.

I trykt udgave: Bind 19 side 64 linje 30

◀ **confessio augustana 20de Artikel** : Art. 20 i *Confessio Augustana* (11,21) har overskriften »De bonis operibus« (»Om de gode gerninger«), jf. *Libri symbolici* (11,21), s. 15f. (*Die Bekenntnisschriften*, s. 75f.).

I trykt udgave: Bind 19 side 64m linje 1

◀ **justificatio og remissio peccatorum** : lat. 'retfærdiggørelse' og 'syndernes forladelse', art. 20, 9.

I trykt udgave: Bind 19 side 64m linje 2

◀ **apologia confessionis** : lat. *Apologia Confessionis Augustanae* (36,21).

I trykt udgave: Bind 19 side 64m linje 3

◀ **consequi remissionem peccatorum et justificari** : lat. »opnå syndernes forladelse og (...) blive gjort retfærdig«. Forkortet citat fra art. 2, »De justificatione« (»Om retfærdiggørelse«), 1, i *Libri symbolici* (11,21), s. 60 (art. 4, 1, i *Die Bekenntnisschriften*, s. 75f.).

I trykt udgave: Bind 19 side 64m linje 4

◀ **Concordieformelen** : 36,21.

I trykt udgave: Bind 19 side 64m linje 5

◀ **vocabulum justificationis ... supplicii absolvere** : lat. »Ordet (...) retfærdiggørelse (...) betyder at erklære retfærdig og at frikende for synder og syndernes evige straffe«. Forkortet og tillempet citat fra art. 3, »De justitia fidei coram Deo« (»Om troens retfærdighed over for Gud«, 17, i *Libri symbolici* (11,21), s. 685 (art. 4, 1, i *Die Bekenntnisschriften*, s. 919).

I trykt udgave: Bind 19 side 64m linje 6

◀ **deus non propter nostra merita ... in gratiam recipi** : lat. »[at] Gud ikke formedelst vore Fortjenester, men formedelst Christus retfærdiggjør dem, som troe, at de annammes til Naade formedelst Christum«, *Den danske Kirkes symbolske Bøger* (11,21), s. 12. Citat fra art. 5, »De ministerio ecclesiastico« (»Om det kirkelige embede«, 3, i *Libri symbolici*, s. 11 (art. 4, 1, i *Die Bekenntnisschriften*, s. 58).

I trykt udgave: Bind 19 side 64m linje 9

◀ **remitti nostra peccata propter Xstum** : lat. »at vore synder forlades på grund af Kristus«. Tillempet citat fra art. 4, »De justificatione« (»Om retfærdiggørelsen«), i *Confessio Augustana* (11,21), i *Libri symbolici* (11,21), s. 10 (art. 4, 1, i *Die Bekenntnisschriften*, s. 56).

I trykt udgave: Bind 19 side 64m linje 13

◀ **necessitas meriti** : lat. 'fortjenestens nødvendighed'; 'meritum' formentlig forstået i betydningen 'god el. fortjenstlig gerning'.

I trykt udgave: Bind 19 side 64m linje 15

◀ **necessitas debiti** : lat. 'gældens nødvendighed'.

I trykt udgave: Bind 19 side 64m linje 15

◀ **formula concordiae ... deres Skadelighed** : jf. art. 3, »De bonis operibus«, i 1. og 2. del af *Formula Concordiae* (36,21).

I trykt udgave: Bind 19 side 64m linje 16

◀ **Schleiermacher ... Retfærdiggjørelse m:H:t: Gud** : jf. Fr. Schleiermacher *Der christliche Glaube nach den Grundsätzen der evangelischen Kirche im Zusammenhange dargestellt* bd. 1-2, Berlin 1830-31 [1820-21] (forkortet *Der christliche Glaube*); bd. 2, § 107, s. 180: »Das Aufgenommenwerden in die Lebensgemeinschaft mit Christo ist als verändertes Verhältniß des Menschen zu Gott betrachtet seine Rechtfertigung, als veränderte Lebensform betrachtet seine Bekehrung«. – Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher (1768-1834), ty. teolog, religionsfilosof og klassisk filolog, blev 1796 præst i Berlin, fra 1804 ekstraordinær prof. i Halle og fra 1810 prof. i teologi i Berlin.

I trykt udgave: Bind 19 side 64m linje 21

◀ **Luthers liden Cat:** : dvs. *Dr. Martin Luthers lille Katekismus* (32,26).

I trykt udgave: Bind 19 side 65 linje 3

◀ **Sp. s: me per evangelium vocavit ... conservavit** : lat. »den Helligaand har kaldet mig ved Evangelium, har oplyst mig med sine Gaver, har helliget og opholdt mig i den rette Troe«, *Den danske Kirkes symbolske Bøger* (43,37), s. 68. Citat fra 3. trosartikel i *Dr. Martin Luthers lille Katekismus*, jf. *Libri symbolici* (11,21), s. 372 (*Die Bekenntnisschriften*, s. 512). – **Sp. s:** Spiritus sanctus, Helligånden.

I trykt udgave: Bind 19 side 65 linje 3

◀ **senere dogmatiske Sk:** : jf. A. Hahn *Lehrbuch des christlichen Glaubens* (9m,1), § 112, s. 521: »obwohl bei Bestimmung der *Zahl dieser Stufen* [in der Heilsordnung] die Theologen sehr von einander abgewichen sind, so ist man doch schon länger Zeit über den *fünf: Berufung, Erleuchtung, Busse, Heilung und geheimnissvolle oder mystische Vereinigung mit Gott* übereingekommen.« – **Sk:** Skrifter.

I trykt udgave: Bind 19 side 65 linje 5

◀ **vocatio** : lat. 'kaldelse' (65,5).

I trykt udgave: Bind 19 side 65 linje 7

◀ **illuminatio** : lat. 'oplysning' (65,5).

I trykt udgave: Bind 19 side 65 linje 7

◀ **mediata** : lat. 'middelbar', også kaldet 'ordinaria', 'almindelig', betegnelse for oplysning gennem Guds ord.

I trykt udgave: Bind 19 side 65 linje 8

◀ **immed:** : immediata, lat. 'umiddelbar', også kaldet 'extraordinaria', 'overordentlig', betegnelse for oplysning ved inspiration el. indgydelse (9m,1). Imod den katolske tro på synodernes indgydelse og imod mystikernes tro på et indre lys hævder den lutherske dogmatik, at 'illuminatio immediata' ophørte med den apostolske kirke. Jf. *Hutterus redivivus* (9m,1), § 109, s. 321.

I trykt udgave: Bind 19 side 65 linje 9

◀ **conversio ell. poenitentia** : lat. 'omvendelse' el. 'bod' (65,5).

I trykt udgave: Bind 19 side 65 linje 9

◀ **Constat poenitentia duabus partibus ... fructus poenitentiae** : lat. »Boden bestaaer (...) af tvende Stykker; det første er Synderknuselsen eller Skræk i Samvittigheden, naar Synden erkjendes. Det andet er Troen, som undfanges enten af Evangeliet eller Afløsningen, og troer, at Synderne forlades formedelst Christus, trøster Samvittigheden og frier den fra Skræk. Dernæst maae gode Gjerninger følge, hvilke ere Bodens Frugter«, *Den danske Kirkes symbolske Bøger* (11,21), s. 14f. Let forkortet citat fra art. 12, »De poenitentia« (»Om boden«), i *Confessio Augustana* (11,21), i *Libri symbolici* (11,21), s. 12 (*Die Bekenntnisschriften*, s. 66f.). Efter 'Constat' er udeladt 'autem' ('men') og før 'duabus' 'proprie his' ('egentlig disse').

I trykt udgave: Bind 19 side 65 linje 10

◀ **hoc est ... ac morum in melius** : lat. »det vil sige: hele Livets og Sædernes Omvendelse til det Bedre«, *Den rette uforandrede Augsburgske Troesbekjendelse med sammes, af Ph. Melancthon forfattede, Apologie*, overs. af A.G. Rudelbach, Kbh. 1825, ktl. 386, s. 274. Citat fra art. 12, »De poenitentia« (»Om boden«), 28, i *Apologia Confessionis Augustanae* (36,21), art. 5, 28, i *Libri symbolici* (11,21), s. 165 (*Die Bekenntnisschriften*, s. 257).

I trykt udgave: Bind 19 side 65 linje 16

◀ **santificatio** : lat. 'helliggørelse' (65,5).

I trykt udgave: Bind 19 side 65 linje 17

◀ **αγιασμος** : gr. (hagiasmós) 'helliggørelse'.

I trykt udgave: Bind 19 side 65 linje 18

◀ **unio mystica** : gr. 'den mystiske forening', dvs. 'unio cum Deo mystica', 'den mystiske forening med Gud', (65,5).

I trykt udgave: Bind 19 side 65 linje 18

◀ **Kjøn** : her i betydningen slægt.

I trykt udgave: Bind 19 side 65 linje 26

◀ **Ev.** : Evangelium.

I trykt udgave: Bind 19 side 65 linje 31

◀ **d. h. A:** : den hellig Aand.

I trykt udgave: Bind 19 side 65 linje 35

◀ **καλειν** : gr. (kaleín) 'kalde'.

I trykt udgave: Bind 19 side 66 linje 6

◀ **κλησις** : gr. (klēsis) 'kald', 'kaldelse'.

I trykt udgave: Bind 19 side 66 linje 6

◀ **κλητος** : gr. (klētós) 'kaldet'.

I trykt udgave: Bind 19 side 66 linje 6

◀ **εις την κοινωνιαν του Χ:** : gr. 'til fællesskab med Kristus'.

I trykt udgave: Bind 19 side 66 linje 8

◀ **εις ζωην αιωνιον** : gr. (eis zōēn aiōnion) 'til evigt liv'.

I trykt udgave: Bind 19 side 66 linje 8

◀ **ελεγεσθαι** : gr. (eklégesthai) 'udvælge'.

I trykt udgave: Bind 19 side 66 linje 13

◀ **בחר** : hebr. (bħr) 'vælge', 'udvælge'.

I trykt udgave: Bind 19 side 66 linje 14

◀ **εαλ:** : ελεγεσθαι (66,13).

I trykt udgave: Bind 19 side 66 linje 14

◀ **Vehiklet** : hjælpemidlet.

I trykt udgave: Bind 19 side 66 linje 24

◀ **den h. Sk:** : den hellige Skrift.

I trykt udgave: Bind 19 side 66 linje 34

◀ **Tidens Fylde** : hentyder til Gal 4,4.

I trykt udgave: Bind 19 side 67 linje 9

◀ § : dvs. § 62.

I trykt udgave: Bind 19 side 67 linje 29

◀ **μυστηριον σεσιγημενον** : gr. (mystērion sesigēmēnon) 'hemmelighed, som har været fortiet'.

I trykt udgave: Bind 19 side 67 linje 30

◀ **αποκεκρυμμενον προ χρονων αιωνιων** : gr. (apokekrymmēnon pro chrōnōn aiōnīōn) 'som har været skjult i evige tider'. Udtrykket forekommer ikke i *Novum Testamentum graece*; i Ef 3,9, der er anført som reference, hedder det: »τοῦ μυστηρίου τοῦ ἀποκεκρυμμένον ἀπὸ τῶν αἰώνων« (»den hemmelighed, der har været skjult fra evighed af«).

I trykt udgave: Bind 19 side 67 linje 31

◀ **φανερωθεν εν τω πληρωματι του χρονου** : gr. (phanerōthen en tōi plērōmati tou chrōnou) 'åbenbaret i tidens fylde'. Udtrykket forekommer ikke i *Novum Testamentum graece*; i Gal 4,4, der er anført som reference, hedder det, at Gud sendte sin Søn, »ὅτι δὲ ἦλθεν τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου« (>da tidens fylde kom«).

I trykt udgave: Bind 19 side 67 linje 31

◀ **De to i § omtalte Phænomener** : 'kaldelse' og 'udvælgelse' omtalt i § 62.

I trykt udgave: Bind 19 side 67 linje 34

◀ **προγινωσκειν** : gr. (proginōskein) 'vide forud', 'kende forud'.

I trykt udgave: Bind 19 side 67 linje 38

◀ **προόριζειν** : gr. (prohorízein) 'bestemme forud'.

I trykt udgave: Bind 19 side 67 linje 39

◀ **ταττειν** : gr. (táttein) 'ordne'; her må være tænkt på passivformen 'være bestemt til', jf. ApG 13,48.

I trykt udgave: Bind 19 side 67 linje 39

◀ **εκλεγεσθαι** : gr. (eklégesthai) 'udvælge'.

I trykt udgave: Bind 19 side 67 linje 39

◀ **αιρειν** : gr. (haireín) 'tage'; her må være tænkt på den gr. passivform 'vælge', 'udvælge', jf. 2 Thess 2,13.

I trykt udgave: Bind 19 side 67 linje 39

◀ **Den Augustinske Theorie ... Kraftløshed** : se § 38.

I trykt udgave: Bind 19 side 68 linje 21

◀ **en evig og ubetinget Forudbestemmelse** : dvs. prædestination (36,4).

I trykt udgave: Bind 19 side 68 linje 30

◀ **Melanchton** : 69,22.

I trykt udgave: Bind 19 side 68m linje 1

◀ **Prædestinatianer** : tilhænger af læren om prædestination (36,4).

I trykt udgave: Bind 19 side 68m linje 2

◀ **loci theol. 1ste Udgave** : 1. udg. af *Loci communes rerum theologiarum seu hypotyposes theologicae* (da. *Almensætninger om teologiske emner eller teologiske skitser*), normalt kaldt *Loci theologici*, udkom i 1521.

I trykt udgave: Bind 19 side 68m linje 3

◀ **quandoquidem omnia ... voluntatis nostræ libertas** : lat. »Da alt, som sker, jo sker med nødvendighed som følge af den guddommelige forudbestemmelse, er vores viljes frihed ikke til«. Citat fra

»Respon.« (»Responsum«, »Svar«) i afsnittet »De hominis viribus adeoque libero arbitrio« (»Om de menneskelige kræfter eller rettere om den frie vilje«) i *Loci theologici*. Jf. *Philippi Melancthonis Loci theologici ad fidem editionis primae MDXXI*, udg. af J.C.W. Augusti, Leipzig 1821.

I trykt udgave: Bind 19 side 68m linje 4

◀ **Calvins**: Jean Calvin (1509-64), fr. teolog og jurist, reformator. Der tænkes på Calvins strenge prædestinationslære (36,4 og 69,33).

I trykt udgave: Bind 19 side 69 linje 4

◀ **Jansenister** : 36,38.

I trykt udgave: Bind 19 side 69 linje 6

◀ **Gotschalck** : Gottschalk (o. 805 - o. 868), sachsisk munk, først i benediktinerklosteret i Fulda og fra 829 i Orbais. Han hævdede en dobbelt prædestination, som han bragte til udtryk i den trosbekendelse, han fremlagde på en rigssynode i Mainz i 848 og året efter på en synode i Kiersy; på begge synoder blev hans lære fordømt, og selv blev han sat i klosterfængsel til sin død. Gottschalks lære om den dobbelte prædestination havde sin grund i Guds uforanderlighed og var udtryk for to sider af den ene og samme guddommelige forudbestemmelse af de udvalgte til evigt liv og af de fordømte til evig død.

I trykt udgave: Bind 19 side 69 linje 7

◀ **prædestinatio gemina electorum ... ad mortem** : lat. »den dobbelte forudbestemmelse af de udvalgte til hvilen – af de forskudte til døden«. Citat fra Gottschalks trosbekendelse (se foregående kommentar).

I trykt udgave: Bind 19 side 69 linje 7

◀ **Rabanus Maurus** : Hrabanus Maurus (780-856), ty. katolsk teolog og munk, fra 822 abbed for benediktinerklosteret i Fulda og fra 847 ærkebiskop i Mainz. Hrabanus var en af sin tids betydeligste kirkelige personligheder; han efterlod sig en lang række teologiske skrifter, digte og breve.

I trykt udgave: Bind 19 side 69 linje 9

◀ **Hinkmarus Rhemensis** : Hinkmar fra Reims (806-82), ty. katolsk teolog og munk, fra 845 ærkebiskop i Reims. Hinkmar var en af sin tids betydelige politiske og kirkepolitiske skikkelser; han efterlod sig en række stridsskrifter, bl.a. om prædestination, synodalakter og en del lærde teologiske værker.

I trykt udgave: Bind 19 side 69 linje 9

◀ **Pelagianismen var banlyst** : 35,23, og jf. § 38.

I trykt udgave: Bind 19 side 69 linje 17

◀ **det semipelagianske System** : 35,39.

I trykt udgave: Bind 19 side 69 linje 18

◀ **i den cath: K. blev sanctioneret som Klære** : 36,4.

I trykt udgave: Bind 19 side 69 linje 20

◀ **Synergismen ... Melancthon og hans Skole** : Synergismen er læren om menneskets synergi, dvs. frie 'medvirken', til sin frelse. Martin Luther lærte, at menneskets vilje er bundet af synden, og at dets omvendelse og genfødselse alene udvirkes af Helligånden. Philipp Melancthon fremsatte i 1535 (i 2. udg. af *Loci theologici*, 68m,3) den opfattelse, at ordet, Helligånden og menneskets vilje samvirker til omvendelse; og i 1543 (i 3. udg. af *Loci theologici*) fremsatte han den anskuelse, at viljen ved Helligåndens nyskabende hjælp kan samtykke i evangeliet, og at omvendelsen kommer i stand ved, at nåden går forud og viljen ledsager. Efter Luthers og Melancthons død i hhv. 1546 og 1560 blussede den synergistiske strid for alvor op; på den ene front stod især Johann Pfeffinger (69m,26) og Victorin Strigel (prof. i Jena) som fortalere for Melancthons synergisme, på den anden Nicolai v. Amsdorf (69m,26) og Matthias Flacius (69m,27) som forsvarere for Luthers monergisme. Striden søgtes bilagt med *Konkordieformlen* (36,21). – **Melancthon**: Philipp Melancthon (1497-1560), ty. filolog og luthersk teolog, reformator, fra 1518 prof. i gr. ved universitetet i Wittenberg og fra 1519 medlem af dets teologiske fakultet. Melancthon var Luthers nære ven og medarbejder og forfattede de lutherske reformationsbekendelser *Confessio Augustana* (11,21), *Apologia Confessionis Augustanae* (36,21), *Confessio Augustana variata* (1540, *Den forandrede Augsburgske Bekendelse*) og *Repetitio Confessionis Augustanae* (56,8).

I trykt udgave: Bind 19 side 69 linje 22

◀ **urgerer Concordieformelen ... modstaaelig fra Msk. Side** : jf. art. 1, »Von der Erbsünde« / »De peccato originale«, art. 11, »Von der ewigen Vorsehung und Wahl Gottes« / »De aeterna praedestinatione et electione Dei«, og art. 2, »Vom freien Willen« / »De libero arbitrio«.

I trykt udgave: Bind 19 side 69 linje 26

◀ **det strænge Calvinske Lærebegreb** : sigter til Calvins (69,4) prædestinationslære, dvs. læren om Guds evige forudbestemmelse af hvert enkelt menneskes frelse el. fortabelse. Denne lære, som Calvin knytter sammen med læren om Guds forsyn, blev fremsat i 2. stærkt forøgede udg. af hans reformatoriske hovedværk *Institutio religionis Christianae* fra 1539 [1536] (jf. ktl. 455-456, en udg. fra 1834-35; 69m,2). Gud udstyrede Adam med en fri vilje til at vælge mellem godt og ondt; når Adam faldt og valgte det onde, skyldtes det Guds forudbestemmelse, men Adams fald skyldtes dog ham selv, for Gud kan aldrig være årsag til synd. Og således med ethvert menneske efter Adam: Det kan ikke synde imod Guds vilje; synder det, er det Guds vilje, men Gud befaler aldrig, at det skal synde. Ethvert menneskes liv er således på forhånd fastlagt af Gud, og det kan kun viljeløst følge hans vilje. Se marginalnote f, SKS 19, 71.

I trykt udgave: Bind 19 side 69 linje 33

◀ **Arminianerne** : (55,36).

I trykt udgave: Bind 19 side 69 linje 35

◀ **æternum dei decretum ... præordinatur** : lat. »Guds evige beslutning, hvorved Gud hos sig selv har fastsat, hvad der skal ske med hvert eneste menneske. Alle skabes nemlig ikke under lige vilkår, men for nogle er forud forordnet evigt liv, for andre evig fordømmelse«. Tillempet citat fra 3. bog, kap. 21, 5, i *Joannis Calvinis Institutio christianæ religionis* (da. *Johannes Calvins lære om den kristne religion*), udg. af A. Tholuck, bd. 1-2, Berlin 1834-35, ktl. 455-456 (forkortet *Calvinis Institutio*); bd. 2, s. 133. 'Deus' er tilføjet.

I trykt udgave: Bind 19 side 69m linje 2

◀ **non ideo deum ... quia elegit illos** : lat. »ikke at Gud derfor har udvalgt nogle, fordi han forudså, at de ville blive hellige, men de er gjort hellige, fordi han udvalgte dem«. Der er ikke tale om et citat, men om en sammenfatning af det forsvar for prædestination, som Calvin fører ud fra Ef 1,4 i 3. bog, kap. 22, især afsnit 3, i *Calvinis Institutio* bd. 2, s. 137-146, især s. 139.

I trykt udgave: Bind 19 side 69m linje 8

◀ **Supralapsarii** : lat. supralapsarier, tilhængere af supralapsarismen, en teologisk retning inden for den kalvinske prædestinationslære, der hævder, at Guds forudbestemmelse endog gjaldt syndefaldet ('lapsus Adamiticus').

I trykt udgave: Bind 19 side 69m linje 12

◀ **Infralapsarii** : lat. infralapsarier tilhængere af infralapsarismen, en teologisk retning inden for den kalvinske prædestinationslære, der var mildere end supralapsarismen. De hævdede dels, at syndefaldet ('lapsus Adamiticus') var frit villet, men forudset af Gud, dels at Gud har forudbestemt, hvem der skal vende sig fra, og hvem der skal slutte sig til følgerne af faldet. Infralapsarismen sejrede på det reformerte kirkemøde i Dordrecht i 1618.

I trykt udgave: Bind 19 side 69m linje 12

◀ **Michael Bajus** : el. Michael de Bay (1513-89), holl. katolsk teolog, fra 1544 prof. i filosofi og fra 1550 prof. i teologi i Leuven i Hennegau (Belgien). Bajus lå i længere tid i strid med andre katolske teologer, fordi hans tilbagevenden til den augustinske synds- og nådelære formede sig som en antiskolastisk katolicisme. Pave Pius V udstedte i 1567 en bulle med fordømmelse af en lang række af Bajus' skrifter; bullen afstedkom disputationer, som endegyldigt resulterede i en bulle af pave Gregor XIII i 1579.

I trykt udgave: Bind 19 side 69m linje 13

◀ **Bulle** : egl. kapsel til segl vedhængt et dokument, pavelig kundgørelse.

I trykt udgave: Bind 19 side 69m linje 14

◀ **Pius V** : (1504-1572), pave fra 1566 til sin død.

I trykt udgave: Bind 19 side 69m linje 14

◀ **Ludvig Molina** : Luis de Molina (1535-1600), sp. katolsk teolog, jesuit, først prof. i filosofi i Cuença, derpå prof. i teologi i Evora, fra 1592 prof. i moralteologi i Madrid. Molina har lagt navn til den jesuittiske nådelære 'molinisme', der betoner menneskets frihed stærkere end den augustinske og thomistiske.

I trykt udgave: Bind 19 side 69m linje 14

◀ **Leonhard Lessz.** : Der tænkes formentlig på Leonhard Lessius el. Leys (1554-1623), belgisk katolsk teolog, jesuit, fra 1585 prof. i Leuven. Lessius modtog kritik i form af et dekret fra den rom.-katolske censur for et molinistisk (se foregående kommentar) værk om nåde- og prædestinationslære.

I trykt udgave: Bind 19 side 69m linje 15

◀ **Clemens d. 8de** : (1536-1605), pave fra 1592 til sin død.

I trykt udgave: Bind 19 side 69m linje 15

◀ **congregationes de auxiliis gratiæ** : lat. 'forsamlinger (af kardinaler) om nådens hjælpemidler'.

I trykt udgave: Bind 19 side 69m linje 16

◀ **Cornelius Jansen Biskop i Ypern** : 36,38.

I trykt udgave: Bind 19 side 69m linje 17

◀ **Augustinus ... adversus Pelagianos et Massilienses** : lat. *Augustin eller om Augustins lære vedrørende menneskenaturens sundhed, sygdom, medicin mod Pelagianere og Massilianere*. Den lat. titel på bd. 2 og 3 af Cornelius Jansens hovedværk i tre bd. påbegyndt i 1628; de sidste to bd. blev udg. efter hans død i 1640, bd. 1 havde blot titlen *Augustinus*. – **Pelagianos**: Pelagianere (35,23). – **Massilienses**: lat. massilianere, tidlig betegnelse for semipelagianere, hvis ledende skikkelser, især Johannes Cassianus (35,39) og Gennadius fra Marseille (16,17), boede i to klostre nær Marseille.

I trykt udgave: Bind 19 side 69m linje 19

◀ **Paschasius Quesnel** : (1634-1719), fr. katolsk teolog, præst i Paris, flygtede 1681 til Orléans pga. sine jansenistiske (36,38) holdninger; udgav i 1692 en oversættelse af NT med kommentarer i fire bd., *Nouveau testament en francais avec des réflexions morales sur chaque verset*.

I trykt udgave: Bind 19 side 69m linje 22

◀ **Pfeffinger** : Johann Pfeffinger (1493-1573), ty. luthersk teolog, fra 1527-39 luthersk præst og fra 1530 den første lutherske superintendent i Leipzig (69,22).

I trykt udgave: Bind 19 side 69m linje 26

◀ **N. Amsdorff** : Nicolai v. Amsdorf (1483-1565), ty. luthersk teolog, fra 1524 luthersk præst og fra 1542 superintendent i Magdeburg; Luthers nære ven og medarbejder (69,22).

I trykt udgave: Bind 19 side 69m linje 26

◀ **Jenaiske** : fra Jena.

I trykt udgave: Bind 19 side 69m linje 27

◀ **Flaccius** : Matthias Flacius (Vlacich) (1520-75), f. i Istrien ved Adriaterhavet, ty. luthersk teolog, elev af Ph. Melanchton, 1544-47 prof. i hebr. i Wittenberg, 1557-61 prof. i Jena (69,22).

I trykt udgave: Bind 19 side 69m linje 27

◀ **Museus** : Simon Musäus (1529-82), ty. luthersk teolog, fra 1549 luthersk præst, fra 1557 superintendent i Gotha og prof. i Jena; stod på M. Flacius' side i den synergistiske strid (69,22).

I trykt udgave: Bind 19 side 69m linje 27

◀ **Wigandt** : Johann Wigand (1523-87), ty. luthersk teolog, elev af Luther, fra 1546 luthersk præst, 1560-62 og atter 1568-73 prof. i Jena, 1562-68 superintendent i Wismar, fra 1573 prof. i Königsberg og fra 1575 biskop over Pomesaninen; stod på M. Flacius' side i den synergistiske strid og førte en heftig polemik med V. Strigel (69,22).

I trykt udgave: Bind 19 side 69m linje 28

◄ **gratia praeveniens** : lat. 'den forekommende nåde', dvs. 'den forudkommende nåde' el. 'forberedende nåde', den nåde, der forbereder omvendelsen.

I trykt udgave: Bind 19 side 69m linje 31

◄ **g. operans** : gratia operans, lat. 'den virkende nåde', også kaldt 'gratia convertens', 'den omvendende nåde', dvs. den nåde, der fremkalder og fuldbyrder omvendelsen.

I trykt udgave: Bind 19 side 69m linje 31

◄ **g. cooperans** : gratia cooperans, lat. 'den samvirkende nåde', også kaldet 'gratia conservans', 'den bevarende nåde', dvs. den nåde, der styrker, bevarer og helliger den omvendte.

I trykt udgave: Bind 19 side 69m linje 31

◄ **universalis** : dvs. gratia universalis, lat. 'den universelle nåde', den nåde, der af Helligånden tilbydes alle til frelse.

I trykt udgave: Bind 19 side 69m linje 32

◄ **resistibilis** : dvs. gratia resistibilis, lat. 'den modståelige nåde', den nåde, som syndere kan modstå og afvise.

I trykt udgave: Bind 19 side 69m linje 32

◄ **amissibilis** : dvs. gratia amissibilis, lat. 'den mistelige nåde', den nåde, som mistes ved dødssynder.

I trykt udgave: Bind 19 side 69m linje 33

◄ **benevolentia universalis ... s. idealis** : lat. 'den universelle velvilje eller forudbestemmelsen i omfattende forstand eller den ideale', dvs. den velvilje hos Gud, der kommer til udtryk i hans ideale forudbestemmelse af alle til salighed.

I trykt udgave: Bind 19 side 69m linje 33

◄ **benevolentia specialis ... s. realis** : lat. 'den særlige velvilje eller forudbestemmelsen i snæver forstand eller den reale', dvs. den velvilje hos Gud, der kommer til udtryk i hans reale forudbestemmelse af nogle til salighed og andre til forkastelse.

I trykt udgave: Bind 19 side 69m linje 35

◄ **Universalisterne** : tilhængere af universalismen, en retning inden for den kalvinske prædestinationslære, der antager Guds universelle nåde ('gratia universalis') og vilje til at frelse alle mennesker. Der skelnes mellem to former for universalisme, den hypotetiske (69m,37) og den absolutte (70m,2).

I trykt udgave: Bind 19 side 69m linje 37

◄ **hypothetici** : egl. 'universalistae hypothetici', lat. 'de hypotetiske universalister', tilhængere af den særlige form for kalvinsk prædestinationslære, som blev udtænkt af J. Camero (se følgende kommentar) og udviklet af M. Amyraut og derfor også kaldt 'amyraldisme' (69m,38). Amyraut skelner mellem en ideal el. abstrakt universalisme og en real el. faktisk partikularisme. Abstrakt set har Gud vilje til at frelse alle mennesker, hvis de tror, men da intet menneske kan opfylde denne betingelse pga. af den gennem arvesynden nedarvede fordærvelse, bliver faktisk ingen frelst i kraft af Guds universelle frelsesvilje og nåde; forestillingen om den 'universelle' el. 'objektive' nåde er altså kun et tankeeksperiment, en ren hypotese. Faktisk bliver kun de mennesker frelst, som Gud i sin evigt forudbesluttende særlige ('partikulære') vilje har forudbestemt til det; forestillingen om den 'partikulære' el. 'subjektive' nåde er altså et reelt udtryk for Guds evige forudbestemmelse af nogen til evigt liv, af andre til evig fordømmelse.

I trykt udgave: Bind 19 side 69m linje 37

◄ **Johan Camero** : John Camero (1579/80-1625), skotsk reformert teolog, fra 1608 præst i Bordeaux og fra 1618 prof. i Saumur, blev senere prof. i Glasgow og fra 1624 i Montauban; udtænkte den 'hypotetiske universalisme' (se foregående kommentar), som blev videreudviklet af hans elev M. Amyraut (se følgende kommentar).

I trykt udgave: Bind 19 side 69m linje 37

◄ **Moses Amurand** : Moyse Amyraut el. Amyraldus (1596-1664), fr. reformert teolog, fra 1626 præst og fra 1633 prof. i Saumur; fremsatte sin lære om 'den hypotetiske universalisme' (69m,37) i *Brief traité de la*

prédestination (Kort traktat om prædestination) i 1634.

I trykt udgave: Bind 19 side 69m linje 38

◀ **Johan Dallæus** : Jean Daillé el. Dallæus (1594-1670), fr. reformert teolog, fra 1625 præst i Saumur og fra 1626 i Charenton.

I trykt udgave: Bind 19 side 69m linje 38

◀ **humana voluntas ... per verbum sp. s. concipitur** : lat. »den menneskelige Villie (...) har ikke Kraft til, uden den Helligaands Bistand, at øve Retfærdigheden, der gjælder for Gud, eller den aandelige Retfærdighed, (...) men denne Retfærdighed opstaaer først i Hjertet, naar den Helligaand undfanges ved Ordet«, *Den danske Kirkes symbolske Bøger* (11,21), s. 17f. Forkortet citat fra art. 18, »De libero arbitrio« (»Om den frie vilje«) i *Confessio Augustana* (11,21), i *Libri symbolici* (11,21), s. 14f. (*Die Bekenntnisschriften*, s. 73).

I trykt udgave: Bind 19 side 70 linje 8

◀ **Damnans Pelagianos ... quoad substantiam actuum** : lat. »De [reformatorerne] fordømme Pelagianerne og Andre, som lære, at vi uden den Helligaands Bistand, alene af Naturens Kræfter, kunne elske Gud over alle Ting, og ligeledes, at vi kunne holde Guds Bud efter Gjerningernes Væsen«, *Den danske Kirkes symbolske Bøger* (11,21), s. 18. Citat fra art. 18, »De libero arbitrio« (»Om den frie vilje«) i *Confessio Augustana* (11,21), i *Libri symbolici* (11,21), s. 15 (*Die Bekenntnisschriften*, s. 74).

I trykt udgave: Bind 19 side 70 linje 11

◀ **Sp. s. fidem efficit ... qui audiunt evangelium** : lat. »den Helligaand (...) virker Troen, hvor og naar Gud vil, i dem, som hører Evangeliet«, *Den danske Kirkes symbolske Bøger* (11,21), s. 12. Forkortet citat fra art. 5, »De ministerio ecclesiastico« (»Om det gejstlige embede«) i *Confessio Augustana* (11,21), i *Libri symbolici* (11,21), s. 11 (*Die Bekenntnisschriften*, s. 58).

I trykt udgave: Bind 19 side 70 linje 14

◀ **per fidem efficitur sp. s.** : lat. »Helligånden virkes ved troen«; 'efficitur' er fejl for 'accipitur', dvs. »den Helligaand annammes ved Troen«, som der står i *Den danske Kirkes symbolske Bøger* (11,21), s. 22. Jf. art. 20, »De bonis operibus« (»Om gode gerninger«), 29, i *Confessio Augustana* (11,21), i *Libri symbolici* (11,21), s. 18 (*Die Bekenntnisschriften*, s. 80).

I trykt udgave: Bind 19 side 70 linje 16

◀ **Ludvig Capellus** : Louis Cappel el. Cappellus II (1585-1658), fr. reformert teolog og semitisk filolog, fra 1618 prof. i hebr., 1615-18 også præst og fra 1626 prof. i teologi i Saumur.

I trykt udgave: Bind 19 side 70m linje 1

◀ **absoluti** : 'universalistae absoluti', lat. 'de absolutte universalister', tilhængere af den særlige form for kalvinsk prædestinationslære, som hævder, at Gud i kraft af sin universelle frelsesvilje evigt har forudbestemt alle til frelse og derfor også tilbyder alle sin nåde ('gratia universalis').

I trykt udgave: Bind 19 side 70m linje 2

◀ **Anabaptister** : 'gendøbere', i reformationstiden betegnelse på tilhængere af en religiøs-social bevægelse i Tyskland og Schweiz, udertiden også kaldt 'sværmere'. Anabaptisterne praktiserede voksendåb, men da de forkastede barnedåbens ret og gyldighed, betragtede de ikke sig selv som 'gendøbere'; de kaldte sig i stedet 'Täufer'. De blev udtrykkeligt fordømt i flere af artiklerne i *Confessio Augustana* (11,21), jf. især art. 5 (om det kirkelige embede), fordi de »mene, at den Helligaand tilfalder Menneskene uden det udvortes Ord, ved deres egne Forberedelser og Gjæringer«, og art. 9 (om dåben), fordi de »misbillige Barnedaaben, og forsikkre, at Børn kunne blive salige uden Daab«, *Den danske Kirkes symbolske Bøger* (11,21), s. 12 og s. 14.

I trykt udgave: Bind 19 side 70m linje 3

◀ **Schwenkfeldianer** : tilhængere af Kaspar Schwenckfeld (1489-1561), ty. jurist og prædikant, der kortvarigt fulgte den lutherske linie under reformationen, men brød med den allerede i 1525, især pga. af uenighed om nadverlæren og kirketugt. Herefter dannede han spiritualistiske menigheder, der lagde vægten på den indre fornyelse og åndelige følelse, og som kaldte sig 'bekendere af Kristi glorie'.

I trykt udgave: Bind 19 side 70m linje 3

◄ **Weigelianer** : tilhængere af weigelianismen, som skyldes Valentin Weigel (1533-88), ty. teolog og filosof, luthersk præst og from mystiker; hans panteistisk farvede tanker er gået i arv til bl.a. Johann Arndt, Jakob Böhme og en del pietister. Med sin idealistiske erkendelsesteori har Weigel foregrebet den senere kritiske filosofis problemstillinger.

I trykt udgave: Bind 19 side 70m linje 4

◄ **Böhmister** : tilhængere af Jakob Böhme (1575-1624), ty. skomager, filosof og kristen mystiker.

I trykt udgave: Bind 19 side 70m linje 4

◄ **Quækere** : el. The Society of Friends, kristent, asketisk trossamfund, stiftet o. 1650 i England.

I trykt udgave: Bind 19 side 70m linje 4

◄ **Methodister** : tilhængere af det kristne, metodistiske trossamfund, stiftet 1729 som en pietistisk vækkelsesbevægelse inden for den anglikanske statskirke.

I trykt udgave: Bind 19 side 70m linje 5

◄ **Concordieformelen** : 36,21.

I trykt udgave: Bind 19 side 70m linje 7

◄ **Sp. s. operatur in nobis illud velle et perficere** : lat. »Helligånden (...) virker i os både at ville og at udrette«. Sammentrukket citat fra art. 2, »De libero arbitrio« (»Om den frie vilje«), 39, i 2. del af *Formula Concordiae*, i *Libri symbolici* (11,21), s. 666 (*Die Bekenntnisschriften*, s. 887f.).

I trykt udgave: Bind 19 side 70m linje 9

◄ **liberum arbitrium ... evangelio credere** : lat. »at den frie vilje (...) møder Gud, [og] at den på en måde, (...) omend lidt og svagt, bidrager til sin omvendelse, hjælper til, medvirker, forbereder og indstiller sig på nåden, griber den, antager den, tror på evangeliet«. Sammentrukket citat fra art. 2, 77, i 2. del af *Formula Concordiae*, i *Libri symbolici* (11,21), s. 678 (*Die Bekenntnisschriften*, s. 904).

I trykt udgave: Bind 19 side 70m linje 11

◄ **Synergismen** : 69,22.

I trykt udgave: Bind 19 side 70m linje 17

◄ **X. omnes peccatores ad se vocat ... subveniri sinant** : lat. »Kristus (...) kalder alle syndere sig til (...) og vil for alvor, at alle mennesker skal komme til ham, og at de skal lade sig hjælpe og bistå af ham«. Forkortet citat fra art. 11, »De aeterna praedestinatione et electione Dei« (»Om Guds evige forudbestemmelse og udvælgelse«), 8, i 1. del af *Formula Concordiae*, i *Libri symbolici* (11,21), s. 618 (*Die Bekenntnisschriften*, s. 818).

I trykt udgave: Bind 19 side 70m linje 19

◄ **ut Deus in aeterno ... damnationi devovere velit** : lat. »ligesom Gud i sit evige råd har fastsat, at Helligånden skal kalde de udvalgte gennem ordet, oplyse og omvende dem, og skal retfærdiggøre alle dem, som antager Kristus gennem sand tro, og skænke dem evigt liv; på samme måde har han i sit selvsamme råd vedtaget, at dem, som er kaldet gennem ordet, når de vender sig fra det og modsætter sig Helligånden (...) og trodsigt fremturer i denne genstridighed, vil han forhærde, forkaste og overgive til den evige fordømmelse«. Forkortet citat fra art. 11, 40, i *Formula Concordiae*, i *Libri symbolici* (11,21), s. 808 (*Die Bekenntnisschriften*, s. 1075).

I trykt udgave: Bind 19 side 70m linje 26

◄ **Tridentiner Conc:** : Tridentiner Concilet (31,8).

I trykt udgave: Bind 19 side 70m linje 37

◄ **Semipel:** : Semipelagianisme (35,39 og 36,4).

I trykt udgave: Bind 19 side 70m linje 39

◄ **August.** : Augustinisme (36,4 og 24,20).

I trykt udgave: Bind 19 side 70m linje 39

◀ **Øiemeed** : sigte, dvs. det mål, den sigter mod, formål.

I trykt udgave: Bind 19 side 71 linje 3

◀ **fattes** : mangle.

I trykt udgave: Bind 19 side 71 linje 30

◀ **bevarer Troens Eenhed i Fredens Baand** : spiller på Ef 4,3: »beflitte Eder paa at bevare Aandens Eenhed i Fredens Baand« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 19 side 71 linje 31

◀ **ομοφρονειν** : gr. (homophroneín) 'være af samme sind', 'være enig'.

I trykt udgave: Bind 19 side 72 linje 3

◀ **το έν φρονειν** : gr. (to hen phroneín) 'mene ét', 'være enig'.

I trykt udgave: Bind 19 side 72 linje 3

◀ **Sac** : Sacramenterne.

I trykt udgave: Bind 19 side 73 linje 12

◀ **ex opere operato** : lat. 'i kraft af gjort gerning'; sigter til den skolastiske lære, at et sakramente virker til retfærdiggørelse og meddelelse af nåde i kraft af, at det udføres, uafhængigt af indre modtagelighed hos den, der får det tildelt, og tro hos den, der tildeler det. Jf. fx Concilium Tridentinum (31,8), sessio 7, »De sacramentis« (»Om sakramenterne«), canon 8, der fordømmer dem, der siger, at nåden ikke gives gennem den nye pagts sakramenter 'ex opere operato'. Modsat *Confessio Augustana* (11,21), art. 13, »De usu sacramentorum« (»Om sakramenternes brug«), som fordømmer dem, der lærer, at sakramenterne retfærdiggør 'ex opere operato'.

I trykt udgave: Bind 19 side 73 linje 13

◀ **verbum divinum** : lat. 'det guddommelige ord', dvs. den lære om menneskets frelse, som er åbenbaret af Gud i Bibelen, og det middel, hvorved Helligånden skænker nåden til den, der læser og hører ordet.

I trykt udgave: Bind 19 side 73 linje 21

◀ **sacramentum** : lat. 'sakramente', dvs. nådemiddel, en af Kristus indstiftet handling, som skænker den troende Guds nåde.

I trykt udgave: Bind 19 side 73 linje 21

◀ **potestas clavium** : lat. 'nøglemagten', dvs. det middel, hvorved gejstligheden kan give eller forholde nogen absolution og derved tillade eller formene dem adgang til nadver. Jf. Matt 16,19, hvor Jesus siger til Peter: »Jeg vil give dig nøglerne til Himmeriget, og hvad du binder på jorden, skal være bundet i himlene, og hvad du løser på jorden, skal være løst i himlene.«

I trykt udgave: Bind 19 side 73 linje 21

◀ **Eb** : Hebræerbrevet.

I trykt udgave: Bind 19 side 73 linje 26

◀ **som ved Sk. ... et Præstedømme, fælleds for alle Xstne** : hentyder til 1 Pet 2,5: »og lad jer selv som levende sten bygges op til et åndeligt hus, til et helligt præsteskab, der bringer åndelige ofre, som takket være Jesus Kristus er kærkomne for Gud«. Og 2,9: »Men I er en udvalgt slægt, et kongeligt præsteskab, et helligt folk, et ejendomsfolk, for at I skal forkynde hans guddomsmagt, han som kaldte jer ud af mørket til sit underfulde lys«.

I trykt udgave: Bind 19 side 73 linje 36

◀ **X. og Apostlenes Foranstaltninger** : jf. Luk 24,50 og ApG 1,2 samt fx ApG 6,6; 13,3; 14,23; 1 Tim 4,14; 2 Tim 1,6.

I trykt udgave: Bind 19 side 74 linje 7

◀ **7 Sacramenter** : dåb, firmelse (konfirmation), nadver, bod (skriftemål), den sidste olie, ordination

(præstevielse), ægteskab.

I trykt udgave: Bind 19 side 74 linje 21

◀ **de tvende S.** : dåb og nadver, de protestantiske kirkers to sakramenter.

I trykt udgave: Bind 19 side 74 linje 23

◀ **medierer sig** : tilnærmer sig, tilegner sig.

I trykt udgave: Bind 19 side 77 linje 3

◀ **curialistiske (...) Anskuelse** : sigter til den anskuelse inden for Den rom.-katolske Kirke, at paven som Roms biskop if. traditionen er apostlen Peters efterfølger og som sådan besidder den øverste magt og myndighed i kirken; sin magt og sine rettigheder udøver han gennem sit forvaltningsorgan, kurien, der består af især klerikale embedsmænd (kurialer).

I trykt udgave: Bind 19 side 77 linje 6

◀ **episkopale Anskuelse** : sigter formentlig til den anskuelse inden for Den rom.-katolske Kirke, der modsat kurialismen (se foregående kommentar) hylder det episkopale system, hvor den øverste magt og myndighed ligger hos biskopperne; deres stab af embedsmænd benævnes så også en kurie. – I de protestantiske kirker betød det episkopale system, at biskoppernes magt ved reformationen overgik til de evangeliske landsfyrster, som derved blev det gejstlige overhoved for deres landskirker.

I trykt udgave: Bind 19 side 77 linje 6

◀ **analogia fidei** : lat. 'troens analogi' (14,26).

I trykt udgave: Bind 19 side 77 linje 8

◀ **Symbolerne** : bekendelsesskrifterne.

I trykt udgave: Bind 19 side 77 linje 8

◀ **norma docendorum** : egl. 'norma docendorum doctrinae publicae', lat. 'norm for undervisning i den offentlige lære'; if. den protestantiske dogmatik skal bekendelsesskrifter udgøre en sådan norm, idet de udtrykker et kirkesamfunds fælles overbevisning. Jf. K. Hase *Hutterus redivivus* (9m,1), § 48, s. 134f.

I trykt udgave: Bind 19 side 77 linje 8

◀ **norma credendorum** : egl. 'norma credendorum fidei', lat. 'norm for bekendelse af troen'; if. den protestantiske dogmatik udgør bekendelsesskrifterne ikke en sådan norm. Jf. K. Hase *Hutterus redivivus* (9m,1), § 48, s. 134f.

I trykt udgave: Bind 19 side 77 linje 9

◀ **norma normata** : lat. 'den normerede norm', dvs. bekendelsesskrifterne til forskel fra Bibelen, der er 'norma normans', 'den normerende norm'.

I trykt udgave: Bind 19 side 77 linje 9

◀ **accomodatio formalis - realis** : 11,12.

I trykt udgave: Bind 19 side 77 linje 12

◀ **negativa** : 11,14.

I trykt udgave: Bind 19 side 77 linje 14

◀ **positiva** : 11,14.

I trykt udgave: Bind 19 side 77 linje 14

◀ **πατηρ των πνευματων** : gr. (patēr tōn pneumátōn) 'åndernes fader'.

I trykt udgave: Bind 19 side 77 linje 18

◀ **Act:** : Acta, lat. titel for Apostlenes Gerninger.

I trykt udgave: Bind 19 side 77 linje 19

◀ **ουκ προσδεόμενος τινος** : gr. (ouk prosdeómenós tinos) 'som ikke mangler noget'.

I trykt udgave: Bind 19 side 77 linje 21

◀ **han har ikke ladet sig uden Vidnedsbyrd** : jf. ApG. 14,17.

I trykt udgave: Bind 19 side 77 linje 22

◀ **Nominalisme** : senmiddelalderlig skolastisk retning, der tænker sig almenbegreberne blot som navne (af 'nomen'), vi anvender til flere forskellige formål, i modsætning til 'realismen', der antager, at almenbegreberne repræsenterer noget 'realt', en virkelighed, som kun kan erfares vha. fornuften.

I trykt udgave: Bind 19 side 77 linje 23

◀ **Realisme** : Se foregående kommentar.

I trykt udgave: Bind 19 side 77 linje 23

◀ **παντοκρατωρ** : gr. (pantokrátōr) 'almægtig'.

I trykt udgave: Bind 19 side 77 linje 24

◀ **μειζων παντων** : gr. (meízōn pántōn) 'større end alt'.

I trykt udgave: Bind 19 side 77 linje 24

◀ **βασιλευς των βασιλευοντων** : gr. (basileús tōn basileuóntōn) 'kongernes konge'.

I trykt udgave: Bind 19 side 77 linje 25

◀ **παρα τω θεω παντα δυνατα** : gr. 'for Gud er alt muligt'.

I trykt udgave: Bind 19 side 77 linje 26

◀ **ratio fidei ad Carolum V. af Zwingli** : 'Fidei ratio ad Carolum imperatorum' el. blot 'Fidei rario' er den alm. betegnelse for det personlige bekendelsesskrift *Ad Carolum Romanorum imperatorem Germaniæ comitia Augustæ celebrantem, Fidei Huldrychi Zuinglij ratio*, som Zwingli indsendte til den ty. kejser Karl V under rigsdagen i Augsburg i 1530, og som i meget stærke vendinger udtrykte hans standpunkt, især hvad nadverlæren angår. Skriftet vakte bestyrtelse på rigsdagen både blandt katolikker og lutheranere; det fik aldrig en officiel status. – **Zwingli**: Ulrich el. Huldrych Zwingli (1484-1531), schweitzisk reformator, præst i Zürich.

I trykt udgave: Bind 19 side 77 linje 30

◀ **confessio tetrapolitana (Strasbourg ... Lindau)** : *Confessio Tetrapolitana* (lat. *De fire byers bekendelse*), bekendelsesskrift overrakt til den ty. kejser Karl V på rigsdagen i Augsburg i 1530 af strassburgerpræsten Martin Bucer på vegne af de fire nævnte, mere zwingliske byer, som ikke havde set sig i stand til at underskrive artiklen om nadver i *Confessio Augustana* (11,21). I håb om en senere sammenslutning med de lutherske slutter det sig dog så nært som muligt til *Augustanas* nadverforståelse. – **Strasbourg**: Strassburg i Elsass, ty. (i dag fr.) by. – **Cossnitz**: fejl for Konstanz, by i Baden-Württemberg, Tyskland. – **Memmingen**: by i Bayern, Tyskland. – **Lindau**: by i Bayern, Tyskland.

I trykt udgave: Bind 19 side 77 linje 30

◀ **confessio Basiliensis 1532** : lat. 'Baseler-Bekendelsen', egl. *Confessio Basiliensis prior* (lat. 'Den tidlige Baseler-Bekendelse'), reformert bekendelsesskrift, forfattet af baselerpræsten O. Mykonius og i en første ty. version godkendt af byens borgerskab i januar 1534, overs. til lat. i 1561.

I trykt udgave: Bind 19 side 77 linje 31

◀ **confessio prior Helvetica 1536 (af Bullinger, Leo Judæ)** : lat. 'Den første Schweitzer-Bekendelse', også kaldt *Confessio Basiliensis posterior* ('Den senere Baseler-Bekendelse'), fællesbekendelse for en række zwingliske byer, forfattet i 1536 af en række fremstående teologer (heriblandt H. Bullinger og L. Jud) på lat., hurtigt overs. til ty. Bekendelsens sigte var især at fremlægge en fælles nadverforståelse. – **Bullinger**: Heinrich Bullinger (1504-75), fremtrædende schweitzisk-reformert reformator, fra 1531 præst i Zürich som Zwinglis efterfølger, medforfatter af flere bekendelsesskrifter. – **Leo Judæ**: Leo Jud (1482-1542), fremtrædende schweitzisk-reformert reformator, fra 1522 præst i Zürich efter ønske fra Zwingli, hvis nære medarbejder og trosfælle han var.

I trykt udgave: Bind 19 side 77 linje 31

◀ **conf: secunda Helvetica. 1566** : *Confessio secunda Helvetica* (lat. 'Den anden Schweitzer-Bekendelse') el. *Confessio Helvetica posterior* ('Den senere Schweitzer-Bekendelse'), forfattet på lat. af H. Bullinger i 1562 som et personligt bekendelsesskrift, trykt i 1566 og på foranledning af kurfyrst Friedrich af Pfalz fremlagt til underskrivelse ikke blot i Schweiz, men også i flere andre lande (Skotland, Ungarn, Böhmen, Polen og Holland). Det fremstår som et fællesreformert bekendelsesskrift, der forener Calvins (69,4) og Zwinglis dogmatiske synspunkter.

I trykt udgave: Bind 19 side 77 linje 32

◀ **Consensus Tigurinus 1549** : lat. 'Tiguriner-Overensstemmelsen', en fællesreformert overenskomst, der blev indgået i 1549 mellem Zürich-teologerne, herunder H. Bullinger (77,31), og Genève-teologerne, herunder Calvin (69,4), som havde affattet de 20 artikler, der dannede grundlag for aftalens 26 artikler. Med *Consensus Tigurinus*, der er en reformert unionsformel el. konkordieformel, overgik det reformerte Schweiz fra den zwingliske til den kalvinske nadverlære. Tiguriner er betegnelsen for en keltisk stamme i Schweiz.

I trykt udgave: Bind 19 side 77 linje 33

◀ **Catechismus Genevensis 1545** : lat. 'Genève-Katekismen', affattet på fr. og lat. af Calvin (69,4), udkom 1545. I spørgsmål og svar gør Calvin i fire dele, om troen, loven, bønnerne og sakramenterne, systematisk rede for sin teologi. Med skriftet skabte han grundlaget for den senere kalvinske kateketiske litteratur.

I trykt udgave: Bind 19 side 77 linje 33

◀ **i Danmark. 1530 de 43 Artikler** : sigter til de 43 artikler, 'De københavnske Artikler' også kaldt *Confessio Haufniensis* (*Den københavnske Bekendelse*), som blev fremlagt af de da. evangeliske prædikanter fra hele landet på herredagen i København i sommeren 1530, og hvori de gjorde rede for deres protestantiske bekendelse og lære. *Confessio Haufniensis*, hvis hovedforfatter formentlig var Hans Tausen, blev altså til et par uger inden *Confessio Augustana* (11,21). De 43 artikler blev udgivet samme år i Malmø.

I trykt udgave: Bind 19 side 77 linje 34

◀ **1537** : sigter til den da. kirkeordinans, der efter reformationens indførelse i 1536 blev udarbejdet på lat. i 1537 og sendt til godkendelse hos Luther i Wittenberg, og som i bearbejdet lat. form blev billiget af det da. rigsråd for endeligt at blive autoriseret af kong Christian III i et kongebrev af 2. sept. 1537. Kirkeordinansen, der i henved 150 år forblev normen for kirke- og skoleforhold i Danmark, blev samme år udgivet under titlen *Ordinatio ecclesiastica Regnorum Daniæ et Norvegiæ et Ducatum Slesvicensis, Holstatie etc.*

I trykt udgave: Bind 19 side 77 linje 34

◀ **1569: articuli pro peregrinis** : lat. 'artikler vedrørende de fremmede' også kaldt 'Fremmedartiklerne', betegnelse for 25 artikler, formentlig affattet af prof. Niels Hemmingsen, udsendt sammen med en kgl. forordning af 20. sept. 1569. *Articuli pro peregrinis*, som kort fremstiller de vigtigste punkter i den lutherske lære, skulle forelægges de mange udlændinge, især hollændere, som søgte tilflugt i Danmark pga. religionsforfølgelser; hvis de efter overhøring i artiklerne kunne tilslutte sig dem, kunne de forblive i landet; hvis ikke, blev de udvist.

I trykt udgave: Bind 19 side 77 linje 34

◀ **1574 i Anledning af de kryptokalvinistiske Stridigheder** : sigter formentlig til *Tabella de coena domini* (*Tavle om Herrens nadver*), der oprindeligt blev affattet i 1557 på Christian III's foranledning af prof. Niels Hemmingsen på lat. som en oversigt over de forskellige vrangopfattelser af nadveren med fremhævelse af den lutherske lære som den rigtige, og som blev udgivet i 1574 i da. overs., nu forsynet med et skarpere pointerende tillæg som værn mod alle vildfarelser i nadverlæren. De vildfarelser, der tænkes på, er den kryptokalvinske nadverforståelse, som nu var blevet fremsat af Niels Hemmingsen og hans tilhængere. De kryptokalvinske stridigheder endte med, at Niels Hemmingsen i 1579 blev suspenderet fra sit embede ved Universitetet i København. *Tabella de coena domini*, der var blevet underskrevet af alle professorer, kan opfattes som et bekendelsesskrift for den da. kirke.

I trykt udgave: Bind 19 side 77 linje 35

◀ **1625 »Professorerne«** : sigter til en i 1625 indført ordning, der forpligtede universitetsprofessorerne til at aflægge ed på *Confessio Augustana* (11,21), og som stod ved magt frem til 1872.

I trykt udgave: Bind 19 side 77 linje 35

◀ **1651. Kongeloven** : sigter til Kongeloven, 'Lex regia', som blev udarbejdet af Peder Schumacher,

underskrevet den 14. nov. 1665, men først offentliggjort i 1709. Med Kongeloven blev det enevældige kongedømme indført i Danmark; i lovens art. 1 bestemmes kongens forhold til kirken: Kongens efterkommere skal i tusind led tjene og dyrke Gud i overensstemmelse med Bibelen og Den augsburgske Bekendelse (11,21), holde alle indbyggere til den rette tro og bekæmpe kættere. Kongen skal, bestemmes det i art. 6, have den fulde magt over hele gejstligheden og myndighed til at beskikke og anordne al kirke- og gudstjeneste. Årstallet 1651 er formentlig fejl for 1661, idet der kan være tænkt på det dokument, 'EnevoldsArveregeringsakten', som blev udstedt i januar 1661; da det taler om kongens arverettighed, suverænitet og absolutte regering, og da det i den følgende tid blev underskrevet overalt i riget, lovfæstede det enevælden; det dannede grundlag for udarbejdelsen af Kongeloven.

I trykt udgave: Bind 19 side 77 linje 36

◀ **indistantia, ell. adessentia** : lat. 'afstandsløshed' el. 'nærværenhed', to udtryk for Guds 'omnipraesentia substantialis', dvs. hans allestedsnærværelse i væsen. Jf. fx A. Hahn *Lehrbuch des christlichen Glaubens* (9m,1), § 42, anm. 1, s. 185.

I trykt udgave: Bind 19 side 78 linje 1

◀ **φιλανθρωπια** : egl. φιλανθρωπια gr. (philanthrōpía) 'kærlighed til mennesker'.

I trykt udgave: Bind 19 side 78 linje 2

◀ **ελεος** : gr. (éleos) 'medlidenhed'.

I trykt udgave: Bind 19 side 78 linje 2

◀ **σωτηρ** : gr. (sōtēr) 'frelser'. σωτηρ bruges i 1 Tim 1,1; 4,10; 2 Tim 1,10; 2,10; Tit 2,11.

I trykt udgave: Bind 19 side 78 linje 3

◀ **Pastoral-Brevene** : fællesbetegnelse for Paulus' breve til Timotheus og Titus i NT, kendetegnede ved, at forfatteren vejleder modtageren i dennes arbejde med at lede menighederne ('pastor' er lat. for hyrde).

I trykt udgave: Bind 19 side 78 linje 3

◀ **μονος σοφος** : gr. (mónos sophós) 'eneste vise'.

I trykt udgave: Bind 19 side 78 linje 5

◀ **τελειος** : gr. (téleios) 'fuldkommen'.

I trykt udgave: Bind 19 side 78 linje 9

◀ **αγαθος** : gr. (agathós) 'god'.

I trykt udgave: Bind 19 side 78 linje 9

◀ **αγιος** : gr. (hágios) 'hellig'.

I trykt udgave: Bind 19 side 78 linje 9

◀ **αγνος** : gr. (hagnós) 'ren'.

I trykt udgave: Bind 19 side 78 linje 9

◀ **δικαιοσυνη** : gr. (dikaiosýnē), 'retfærdighed'.

I trykt udgave: Bind 19 side 78 linje 12

◀ **δικαιοκρισια** : gr. (dikaiokrisía) 'retfærdig dom'.

I trykt udgave: Bind 19 side 78 linje 12

◀ **μισθαποδοτης** : gr. (misthapodóthēs) 'den gengældende', 'den belønnende'.

I trykt udgave: Bind 19 side 78 linje 12

◀ **ουκ εστι προσωποληψια** : gr. (ouk esti prosōpolēmpsía) 'er der ikke personsanseelse', dvs. 'gøres der ikke forskel på nogen'.

I trykt udgave: Bind 19 side 78 linje 13

◀ **τα κρυπτα του ανθρωπου** : gr. 'det, som skjuler sig i mennesket', jf. Rom 2,16 i *Novum Testamentum graece*.

I trykt udgave: Bind 19 side 78 linje 14

◀ **justitia interna** : lat. 'indre retfærdighed', d.s.s. 'justitia vitae', 'retfærdighed i livet', som mennesket får gennem retfærdiggørelse, og som fremkaldes i fornyelsen og helliggørelsen. Jf. A. Hahn *Lehrbuch des christlichen Glaubens* (9m,1), § 111, anm., s. 518, som henviser til F.V. Reinhard (32,17) og J.S. Baumgarten (64,27).

I trykt udgave: Bind 19 side 78 linje 18

◀ **justitia externa** : lat. 'ydre retfærdighed', d.s.s. 'justitia fidei', 'retfærdighed i troen', som mennesket tilregnes i retfærdiggørelsen, hvorved det i troen på Kristus er blevet fritaget for syndens brøde og straf. Se i øvrigt foregående kommentar.

I trykt udgave: Bind 19 side 78 linje 19

◀ **Hilarius** : (d. 367), gallisk teolog, blev kristen o. 350 og kort efter biskop i sin fødeby Poitiers; anses for at være den betydeligste teolog i vesten inden Augustin. Hilarius skrev adskillige eksegetiske og dogmatiske værker, heriblandt *De trinitate* (*Om treenigheden*).

I trykt udgave: Bind 19 side 78 linje 24

◀ **a deo discendum est ... auctore cognoscitur** : lat. »af Gud bør man lære, hvad man bør forstå ved Gud, for det erkendes alene ved hans hjælp«. Citatet er ikke identificeret.

I trykt udgave: Bind 19 side 78 linje 24

◀ **Augustinus** : 24,20.

I trykt udgave: Bind 19 side 78 linje 26

◀ **deus sine qualitate bonus ... faciens** : lat. »Gud er god skønt uden kvalitet, stor skønt uden kvantitet, skaber skønt uden trang, nærværende skønt uden skikkelse, fuldstændig overalt skønt uden sted, bestandig skønt uden tid, virker det foranderlige skønt uden forandring«. Citatet er ikke identificeret.

I trykt udgave: Bind 19 side 78 linje 26

◀ **via negationis, via eminentiæ, via causalitatis** : lat. 'benægtelsens vej, fortrinlighedens vej, årsagsforholdets vej'. Sigter til de tre hinanden supplerende veje, som skolastikerne og de ældre dogmatikere opstillede for at nå til erkendelse af Guds egenskaber: På 'via negationis' kommer man til viden om egenskaberne ved at benægte og således fjerne alt det ufuldkomne fra Gud; på 'via eminentiæ' kommer man til denne viden ved at tillægge Gud hans skabningers (fornuftige) egenskaber i den mest fortrinlige, sublime form; og på 'via causalitas' kommer man til yderligere viden ved at slutte sig til de egenskaber, der er påkrævet som årsager til alle tings tilblivelse og opretholdelse.

I trykt udgave: Bind 19 side 78 linje 29

◀ **attributa immanentia, quiescentia, metaphysica** : lat. 'de iboende, hvilende og metafysiske egenskaber'. En af mange forskellige dogmatiske inddelinger af Guds egenskaber; de her opstillede tre er alle indadrettede og er udtryk for Guds evighed, uforanderlighed og enkelthed.

I trykt udgave: Bind 19 side 78 linje 30

◀ **attributa moralia, operantia, transeuntia** : lat. 'de moralske, udøvende, forandrende egenskaber'. En af mange forskellige dogmatiske inddelinger af Guds egenskaber; de her opstillede tre er alle udadrettede og udtryk for Guds hellighed, retfærdighed, allestedsnærværelse, alvidenhed og godhed.

I trykt udgave: Bind 19 side 78 linje 31

◀ **intellectus intuitionis ... distinctissimus** : lat. 'den intuitive erkendelse, dvs. uden diskurs og uden ræsonnement, en erkendelse, der er øjeblikkelig, fuldkommen sand og fuldstændig nøjagtig'. Dogmatisk inddeling af Guds alvidenheds egenskaber, hvad angår erkendelsesformen; når erkendelsen skal være 'uden diskurs' og 'uden ræsonnement' og i øvrigt også uden følelse, billeder og abstraktioner, skyldes det, at Guds viden ikke må have antropomorfistiske træk.

I trykt udgave: Bind 19 side 78 linje 32

◀ **scientia necessaria, libera, media. (de futuribilibus)** : lat. 'viden, der er nødvendig, fri og midt imellem (om det eventuelt mulige)'. Dogmatisk inddeling af Guds alvidenheds egenskaber, hvad angår objekternes art og omfang. 'Scientia media' har en lang dogmatisk historie og betegner den egenskab ved Guds viden, der vedrører det mulige, det 'futuribile', dvs. det, der under en mulig betingelse, som ikke blev virkeliggjort, ville være hændt, hvorfor den også kaldes 'scientia hypothetica'. Om 'scientia media' skriver K.G. Bretschneider i sin *Handbuch der Dogmatik* (9m,1) bd. 1, § 54, s. 402: »Mediam nannte man sie, weil das Mögliche, welche ihr Gegenstand ist, zwischen dem Nothwendigen und Wircklichen mitten inne stehet«.

I trykt udgave: Bind 19 side 78 linje 34

◀ **voluntas necessaria, libera, media** : lat. 'en vilje, der er nødvendig, fri og midt imellem'. Dogmatisk inddeling af Guds viljes egenskaber, hvad angår objekternes art og omfang. 'Voluntas media', som medregnes for at skabe fuldstændig parallellitet med den tilsvarende 'scientia' (se foregående kommentar), betegner den egenskab, at Gud kunne ville, hvad han ikke vil.

I trykt udgave: Bind 19 side 78 linje 34

◀ **Tertullian** : 11,10.

I trykt udgave: Bind 19 side 78 linje 36

◀ **Nihil incorporale ... anima corpus sui generis** : lat. »Intet er uden legeme, undtagen hvis det ikke er til, altså er sjælen et legeme af sin egen art«. Bearbejdet citat fra Tertullian *De carne Christo (Om Kristi legeme)*, kap. 11, hvor det lyder: »Omne quod est, corpus est sui generis: nihil est incorporale, nisi quod non est. Habente igitur anima invisibile corpus (...)« (»Alt, hvad der er til, er et legeme af sin egen art; intet er uden legeme, undtagen hvis det ikke er til. Idet altså sjælen har et usynligt legeme (...)«); hermed ville Tertullian tillægge Gud legemlighed.

I trykt udgave: Bind 19 side 78 linje 36

◀ **invisibilis licet videatur ... humanis aestimetur** : lat. »usynlig, skønt han [Gud] viser sig, ubegribelig, skønt han træder frem gennem nåden, ufattelig, skønt han fattes af de menneskelige sanser«. Citat fra Tertullian *Apologeticus adversus gentes (Forsvarsskrift mod hedningerne)*, kap. 17, der dog alle tre gange har 'etsi' i stedet for 'licet'.

I trykt udgave: Bind 19 side 78 linje 37

◀ **Justinus M.** : Justinus Martyr 24,17.

I trykt udgave: Bind 19 side 78 linje 39

◀ **ανωνυμος, ανωνομαστος** : gr. (anōnymos) 'uden navn', (anōnómastos) 'ubenævnt'.

I trykt udgave: Bind 19 side 78 linje 39

◀ **Gregor Nanz.** : Gregorius Nazianzus el. Gregor fra Nazianz (død o. 394), gr. kirkefader.

I trykt udgave: Bind 19 side 78 linje 39

◀ **υπερουσιος** : gr. (hyperoúsios) 'oversubstantiel'.

I trykt udgave: Bind 19 side 78 linje 40

◀ **Dionysius Aeropagita** : egl. D. Areopagita, pseudonym for en forfatter af mystiske skrifter fra 5. el. 6. årh.; blev i 530'erne sammenblandet med den Areopagit, der slutter sig til Paulus, jf. ApG 17,34.

I trykt udgave: Bind 19 side 78 linje 40

◀ **ανουσιος** : gr. (anoúsios) 'uden substans'.

I trykt udgave: Bind 19 side 78 linje 40

◀ **Origines** : 11,10.

I trykt udgave: Bind 19 side 78 linje 40

◀ **μονας** : gr. (monás) 'enkelt'.

I trykt udgave: Bind 19 side 78 linje 40

◀ **ὁ κόσμος και παντα εν αυτω** : gr. 'verden og alt i den', jf. ApG 17,24 i *Novum Testamentum graece*.

I trykt udgave: Bind 19 side 79 linje 2

◀ **τα παντα** : gr. (ta pánta) 'alle ting'.

I trykt udgave: Bind 19 side 79 linje 2

◀ **οι αιωνες** : gr. (hoi aiōnes) 'verden'.

I trykt udgave: Bind 19 side 79 linje 2

◀ **θεος εποιησε ... παντα εν αυτοις** : gr. 'Gud har skabt himlen og jorden og havet, og alt i dem', jf. ApG 14,15 i *Novum Testamentum graece*.

I trykt udgave: Bind 19 side 79 linje 3

◀ **ρημα** : gr. (hrēma) 'ord'.

I trykt udgave: Bind 19 side 79 linje 4

◀ **Genes.** : Genesis, gr. 'frembringelse', 'tilblivelse'; betegnelse for 1. Mosebog.

I trykt udgave: Bind 19 side 79 linje 7

◀ **Schleiermacher** : jf. lærestykket »Von der Schöpfung«, § 40-41, i Fr. Schleiermachers *Der christliche Glaube* (64m,21) bd. 1, s. 210-221.

I trykt udgave: Bind 19 side 79 linje 8

◀ **Joh. Scotus Erigena** : Johannes Scotus Erigena (o. 800 - o. 877), irsk, kristen teolog og filosof, som i sin tænkning sammensmeltede den nyplatoniske tradition fra Dionysius Areopagiten (78,40) med den augustinske teologi. Hans hovedværk er *De divisonē naturae* (*Inddelingen af naturen*), fuldført o. 867.

I trykt udgave: Bind 19 side 79 linje 9

◀ **Creatio ex nihilo ... nulla processio seu occasio** : lat. »Skabelse af intet, dvs. der var ikke stof, ikke årsag til opståen, intet medvirkende moment eller nogen anledning«. Citatet er ikke identificeret.

I trykt udgave: Bind 19 side 79 linje 9

◀ **Scholastikerne** : 30,10.

I trykt udgave: Bind 19 side 79 linje 11

◀ **nihil negativum ... materia rudis, indigesta** : lat. 'det negative intet, dvs. benægtelse af [alt] værende, det privative intet, dvs. rå, uordnet materie'. Hentyder til, at skolastikerne og de ældre dogmatikere i deres forståelse af 'intet' skelnede mellem 'nihilum negativum' som udtryk for det ikke-værende i almindelighed og 'nihilum privativum' som udtryk for råmateriens mangel på egenskaber, og at de i deres forståelse af skabelsen 'ex nihilo' samtidig hævdede 'intet' i begge betydninger.

I trykt udgave: Bind 19 side 79 linje 11

◀ **creatio primitiva og creatio continuata** : lat. 'den oprindelige skabelse' og 'den fortsatte skabelse'. Hentyder til den dogmatiske opdeling af skabelsen i 'den oprindelige', som skete ved Guds 'omnipotentia ordinata' ('ordentlige, almindelige almagt'), og 'den fortsatte', som sker ved Guds 'omnipotentia absoluta' ('absolutte almagt'). Skolastikerne og de ældre dogmatikere kaldte Guds forsyn ('providentia') for 'creatio continuata'.

I trykt udgave: Bind 19 side 79 linje 12

◀ **Opfattelsen af Genes. Lære ... allegorisk. Origenes** : hentyder til, at de fleste supranaturalister – ligesom den alexandrinske skole (24,26) med Origenes (11,10) – tolkede skabelsesberetningerne i 1 Mos 1,1-2,3 og 2,4-22 allegorisk og symbolsk i modsætning til de mange rationalister, der opfattede dem som myter. Jf. K. Hase *Hutterus redivivus* (9m,1), § 61, s. 165.

I trykt udgave: Bind 19 side 79 linje 14

◀ **Øiemedet af** : hensigten, formålet med.

I trykt udgave: Bind 19 side 79 linje 17

◀ **Origenes taler ... den tabte Fuldkommenhed** : jf. 3. bog, kap. 5, i Origenes' (11,10) hovedværk *Περί ἀρχῶν* (*Peri archōn, De principiis, Om grundprincipperne*).

I trykt udgave: Bind 19 side 79 linje 17

◀ **καταβολη του κοσμου** : gr. (*katabolē tou kósmou*) 'verdens grundlæggelse', jf. Joh 17,24 og Ef 1,4, som begge har udtrykket 'προ καταβολης κοσμου' (*pro katabolēs kósmou*), 'før verdens grundlæggelse'. I forbindelse med sin påstand om, at der har været en højere verden før den nuværende, synlige verden, forstår Origenes 'καταβολη του κοσμου' som udtryk for en nedsænkning af den fuldkomne, tidligere verden til en mere ufuldkommen tilstand.

I trykt udgave: Bind 19 side 79 linje 20

◀ **ψυχη (af ψυχος Kulde)** : gr. (*psychē*) 'sjæl' og (*psychós*) 'kulde', 'frost'. If. Origenes er sjælen ikke skabt af Gud, men af den onde demiurg, et Gud underordnet mellemvæsen.

I trykt udgave: Bind 19 side 79 linje 20

◀ **forkjettredes 553** : dvs. på den femte økumeniske synode i Konstantinopel.

I trykt udgave: Bind 19 side 79 linje 21

◀ **Methodius i Tyrus** : (d. 311), biskop i Lykien og senere i Tyros, døde som martyr; påvirket af Platon og Irenæus, modstander af Origenes. I *De libero arbitrio (Om den frie vilje)* bestred Methodius, at skabelsens 'materie' (79,11) havde været til fra evighed af.

I trykt udgave: Bind 19 side 79 linje 22

◀ **Alexandr.** : Alexandrinerne (24,26).

I trykt udgave: Bind 19 side 79 linje 22

◀ **mundus non est factus ... cum tempore** : lat. »verden er ikke skabt i tiden, men sammen med tiden«. Citat fra 6. bog, kap. 6, i Augustins (24,20) *De civitate Dei (Om Guds stat el. Om Guds stad)*.

I trykt udgave: Bind 19 side 79 linje 23

◀ **Symb: apost:** : Symbolum apostolicum (32m,1).

I trykt udgave: Bind 19 side 79 linje 24

◀ **πιστευω εις θεον παντοκρατωρα** : gr. »Jeg tror på Gud, den almægtige«; således i den ældst kendte version hos Marcellus fra Ancyra (32m,3).

I trykt udgave: Bind 19 side 79 linje 24

◀ **ποιητης ουρανου και γης** : gr. »himlens og jordens skaber«; således i den version, der kendes fra det 8. årh.

I trykt udgave: Bind 19 side 79 linje 25

◀ **Symb. Nic:** : Symbolum Nicænum (32m,5).

I trykt udgave: Bind 19 side 79 linje 25

◀ **ορατων και αορατων** : gr. 'det synliges og usynliges [skaber]'.

I trykt udgave: Bind 19 side 79 linje 25

◀ **τα παντα εν αυτω συνεστηκε** : gr. »alt består ved ham«. Citat fra Kol 1,17 i *Novum Testamentum graece*, der dog har 'συνεστηκεν'.

I trykt udgave: Bind 19 side 79 linje 28

◀ **Gen:** : Genesis, gr. 'frembringelse', 'tilblivelse'; betegnelse for 1. Mosebog.

I trykt udgave: Bind 19 side 79 linje 37

◀ **Ψ** : gr. Psi (18,23).

I trykt udgave: Bind 19 side 79 linje 39

◀ **de apokryphiske Bøger** : 20,22.

I trykt udgave: Bind 19 side 79 linje 40

◀ **פָּקַד** : hebr. (pāqad) 'opsøge', 'besøge'.

I trykt udgave: Bind 19 side 80 linje 4

◀ **επισκεπτεςθαι** : gr. (episképtesthai) 'besøge'.

I trykt udgave: Bind 19 side 80 linje 4

◀ **ἡ προνοια** : gr. (hē prónoia) 'forsyn', 'forsorg'.

I trykt udgave: Bind 19 side 80 linje 4

◀ **3 Mc.** : 3 Makk, som findes i *Septuaginta* (26,1), men ikke medtaget blandt de katolske og lutherske apokryfe skrifter (20,22); i 2,21 er der tale om Gud som 'ὁ πάντων ἐπόπτης' (ho pántōn epóptēs) 'iagttager af alt' el. evt. 'opsynsmand over alt'. Jf. *Vetus Testamentum graecum iuxta Septuaginta interpretes ex sexti qvinti pontificis maximi editum*, udg. af L. van Ess, stereotyp udg., Leipzig 1824, ktl. 12.

I trykt udgave: Bind 19 side 80 linje 4

◀ **2 Mcc.** : 2 Makk.

I trykt udgave: Bind 19 side 80 linje 5

◀ **εφορων παντα** : gr. (ephorōn pánta) 'som skuer alt', 'som holder øje med alt', jf. 2 Makk 2,22 i *Vetus Testamentum graecum*.

I trykt udgave: Bind 19 side 80 linje 5

◀ **particulariserende Ideer** : sigter til den jødiske partikularisme, if. hvilken Gud kun har udvalgt det jødiske folk til salighed.

I trykt udgave: Bind 19 side 80 linje 6

◀ **providentia** : lat. 'forsyn'.

I trykt udgave: Bind 19 side 80 linje 19

◀ **praescientia, decretum exsecutio** : lat. 'forudviden, beslutning, udførelse'. Den dogmatiske inddeling af 'providentia' mht. dets handlinger.

I trykt udgave: Bind 19 side 80 linje 19

◀ **providentia universalis, specialis, specialissima** : lat. 'det universelle, det særlige, det helt særlige forsyn'. Dogmatisk inddeling af 'providentia' mht. dets objekter; 'providentia universalis' omfatter alt det skabte, 'providentia specialis' menneskene og 'specialissima' de fromme.

I trykt udgave: Bind 19 side 80 linje 20

◀ **conservatio rerum simplicium, nexus cosmici** : lat. 'opretholdelse af de enkle ting, af den kosmiske sammenhæng'. Den dogmatiske inddeling af 'providentia' mht. til dets virkemåde består af tre former: 'conservatio', 'gubernatio' ('styrelse', 80,26) og 'concursum' ('samvirken', 80,28). Den dogmatiske inddeling af 'conservatio' svarer til inddelingen af verden efter materie ('res simplices') og efter form ('nexus cosmicus').

I trykt udgave: Bind 19 side 80 linje 22

◀ **»quousque vult« terminus vitae** : lat. '»så længe [Gud] vil« livets grænse'. Formlen 'quousque Deus vult' stammer fra den ty. luthersk-ortodokse dogmatiker J.A. Quenstedt (*Theologia didactico-polemica*, 1685) og udtrykker en indskrænkning af 'conservatio', for menneskers vedkommende til deres 'levealder'. Jf. *Hutterus redivivus* (9m,1), § 64, s. 173f.

I trykt udgave: Bind 19 side 80 linje 22

◀ **i decretum ... hypotheticum ... decretum absolutum** : lat. 'den hypotetiske beslutning grundet i de sekundære årsager', 'den absolutte beslutning'. Hermed udtrykkes, at menneskets livslængde er fastsat af Gud if. hans 'decretum hypotheticum', der er betinget af de naturlige og historiske sammenhænge ('causae secundae'), og ikke if. hans 'decretum absolutum' ('absolutte beslutning'), som både går forud for og udelukker alle naturlige årsager ('omnes causae secundae'). Hvis opholdelsen af menneskeliv havde været grundet i Guds 'decretum absolutum', ville ikke blot livslængden, men også livsforløbet i alle enkeltheder have været determineret. Jf. *Hutterus redivivus* (9m,1), § 64, s. 174, note 4.

I trykt udgave: Bind 19 side 80 linje 23

◀ **terminus præternaturalis og naturalis** : lat. 'overnaturlig og naturlig grænse'. Med denne dogmatiske skelnen tænkes der dels på det fysiske liv ('vita physica'), som er begrænset af det enkelte menneskes livskraft bistået af Guds alm. medvirken, dels på det overfysiske ('vita hyperphysica') el. åndelige liv, der former sig under Guds særlige medvirken; til det sidste hører fx fromhed og lydighed el. ufromhed og ulydighed. Begge former er omfattet af Guds 'decretum hypotheticum' (se foregående kommentar). Jf. *Hutterus redivivus* (9m,1), § 64, s. 174, note 4.

I trykt udgave: Bind 19 side 80 linje 25

◀ **gubernatio. ordinaria og miraculosa** : lat. 'styrelse'. 'almindelig' og 'mirakuløs'. Hentyder til den dogmatiske inddeling af 'gubernatio' mht. dens form og virkemåde; med 'miraculosa' tænkes der på Guds undergerninger.

I trykt udgave: Bind 19 side 80 linje 26

◀ **concursus v. cooperatio ... indigentiam uniuscujusque** : lat. 'medvirken el. samvirken, dvs. som øver indflydelse og påvirkning afstemt efter naturens og den enkeltes trang'. – **v.:** vel, lat. 'eller'.

I trykt udgave: Bind 19 side 80 linje 27

◀ **concursus et ad materiale et ad formale** : lat. 'medvirken til både det materielle og det formelle'. Hentyder til følgende dogmatiske bestemmelse: »Deus in malis actionibus concurrat ad *materiale*, non ad *formale*, in bonis *utrumque*« (»Ved onde handlinger medvirker Gud til det materielle, ikke til det formelle, ved gode til begge dele«, jf. *Hutterus redivivus* (9m,1), § 64, s. 176, note 8. Med 'materiale' tænkes der på handlingernes 'materie', med 'formale' på den måde, denne 'materie' formes på, altså på handlingernes indhold.

I trykt udgave: Bind 19 side 80 linje 28

◀ **concursus ad materiam** : lat. 'medvirken til materien' (se foregående kommentar).

I trykt udgave: Bind 19 side 80 linje 29

◀ **impeditio, permissio, directio, determinatio** : lat. 'forhindring, tilladelse, ledelse, bestemmelse'. Hentyder til en meget længere række af dogmatiske bestemmelser for, hvordan Guds 'providentia' ('forsyn') handler, når det gælder onde handlinger el. synd; 'impedito' hører til forsynets forudgående handlinger, 'permissio' til de ledsagende, 'directio' og 'determinatio' til de efterfølgende. Jf. *Hutterus redivivus* (9m,1), § 64, s. 176, note 8.

I trykt udgave: Bind 19 side 80 linje 31

◀ **de hierarchia coelesti** : lat. 'om det himmelske hierarki'.

I trykt udgave: Bind 19 side 80 linje 33

◀ **θρόνοι, Χερουβιμ, Σεραφιμ** : gr. (thrónoi) 'troner', (Xeroubím) keruber, (Seraphím) serafer. 'Troner' er en klasse af overjordiske væsner, jf. Kol 1,16. 'Keruber' er guddommelige væsner med vinger, jf. fx 2 Mos 25,17-22; Sl 18,11; 80,2; Ez 1; 10; Hebr 9,5. 'Serafer' er seksvingede væsner, som omgiver Guds trone og deltager i helligsang, jf. fx Es 6,2-3.6f.

I trykt udgave: Bind 19 side 80 linje 33

◀ **ἐξουσιαί, κυριότητες, δυνάμεις** : gr. (exousíai) 'myndigheder', (kyriótētes) 'herskere', (dynaméis) 'magter'; betegnelser for englemagter, jf. fx Ef 3,10; Kol 1,16; Rom 8,38.

I trykt udgave: Bind 19 side 80 linje 33

◀ **αρχαι, αγγελοι, αρχαγγελοι** : gr. (archaí) 'magter', (angéloi) 'engle', (archangéloi) 'ærkeengle'. 'magter' betegner englemagter, jf. Kol 1,16. 'Engle' som Guds sendebude el. ledsagere omtales utallige gange i GT og NT. 'Ærkeengle', jf. 1 Thess 4,16; jf. fx også Dan 8,16; Luk 1,19.26 (ærkeenglen Gabriel) og Jud 8 (ærkeenglen Mikael).

I trykt udgave: Bind 19 side 80 linje 34

◀ **apologia conf:** : lat. *Apologia Confessionis Augustanae* (36,21).

I trykt udgave: Bind 19 side 80 linje 35

◀ **hæc largimur, quod angeli orent pro nobis** : lat. »dette medgiver vi, at englene beder for os«. Citat fra art. 9, »De invocatione Sanctorum« (»Om anråbelse af De hellige«), 8, i *Libri symbolici* (11,21), s. 224 (art. 21, 8, i *Die Bekenntnisschriften*, s. 318), som dog har 'hoc' i stedet for 'hæc'.

I trykt udgave: Bind 19 side 80 linje 35

◀ **Articuli Schm:** : Articuli Schmalcaldici (32,32).

I trykt udgave: Bind 19 side 80 linje 35

◀ **tamen non sequitur ... hoc enim est idolatria** : lat. »heraf (...) følger dog ikke (...) at vi bør anråde, tilbede (...) ære dem som beskyttere og formidlere, og at enhver af dem bør tillægges bestemte hjælpefunktioner, således som papisterne lærer og gør, det er nemlig afguder«. Sammentrukket citat fra 2. del, art. 2, afsnittet »De invocatione Sanctorum« (»Om anråbelse af De hellige«), 26, i *Libri symbolici* (11,21), s. 311 (*Die Bekenntnisschriften*, s. 425). Før 'a nobis esse' er udeladt 'Angelos et Sanctos' ('engle og hellige').

I trykt udgave: Bind 19 side 80 linje 35

◀ **δουλεια s. προσκυνησις τιμητικη i λατρευια** : gr. (douleía) 'slaveri', 'tjeneste' el. (proskýnēsis timētikē) 'ærende knæfald, bønfoldelse', dvs. (latreía) 'tjeneste', 'gudstjeneste'. – **s.:** sive, lat. 'eller'. – **i:** idest, lat. 'dvs.'

I trykt udgave: Bind 19 side 80 linje 39

◀ **orate pro nobis** : lat. 'bed for os'.

I trykt udgave: Bind 19 side 81 linje 1

◀ **Michaels:** ærkeenglen Michael er kendt fra Dan 10,13; 20,12; Jud 8 og Åb 12,7.

I trykt udgave: Bind 19 side 81 linje 2

◀ **custodes angeli** : lat. 'skytsengle'.

I trykt udgave: Bind 19 side 81 linje 2

◀ **γενος του θεου** : gr. (génos tou theoú) 'Guds slægt'.

I trykt udgave: Bind 19 side 81 linje 8

◀ **γεγονοτες κατ' ομοιωσιν του θεου** : gr. 'skabt i Guds billede'. κατ' er fejl for καθ'.

I trykt udgave: Bind 19 side 81 linje 8

◀ **εικων και δοξα** : gr. (eikōn kai dóxa) 'billede og ære'.

I trykt udgave: Bind 19 side 81 linje 9

◀ **Gen:** : Genesis, gr. 'frembringelse', 'tilblivelse'; betegnelse for 1. Mosebog.

I trykt udgave: Bind 19 side 81 linje 9

◀ **Beselem og Kidmut** : de to udtryk i 1 Mos 1,26 for menneskets skabelse 'i billede' (בְּצַלְמֵנוּ, bēṣælæm) og 'i lighed' (תְּמוּנָתְנוּ, kidmût), dvs. i Guds billede og i Guds lighed.

I trykt udgave: Bind 19 side 81 linje 9

◀ **πνευμα - σαρξ· εσω ανθρωπος og εξω** : gr. (pneúma – sarx; éso ánthrōpos og éxō) 'ånd – kød; indre og

ydre menneske'. ανθρωπος fejl for ανθρωπος

I trykt udgave: Bind 19 side 81 linje 10

◀ **justitia originalis** : lat. 'den oprindelige retfærdighed', udtryk for de første menneskers oprindelige fuldkommenhed.

I trykt udgave: Bind 19 side 81 linje 15

◀ **accessorium** : 'tilgift' (81,24).

I trykt udgave: Bind 19 side 81 linje 16

◀ **æquale temperamentum qualitatum ... vis ista efficiendi** : lat. »en harmonisk forening af legemets egenskaber (...) fast kundskab om Gud, frygt for Gud, tillid til Gud (...) retskaffenhed og kraft til at udføre dette«. Sammentrukket og tillempet citat fra art. 1, »De peccato originali« (»Om arvesynden«), 17, i *Libri symbolici* (11,21), s. 53f. (art. 2, 17, i *Die Bekenntnisschriften*, s. 150). Foran 'notitia Dei' er udeladt 'sed etiam haec dona' ('men også disse gaver'). Dette og de to følgende citater svarer til citatsammenstillingen i B. Winer *Comparative Darstellung* (33m,7), s. 18.

I trykt udgave: Bind 19 side 81 linje 16

◀ **hominem potuisse ... habere justitiam originis** : lat. »at et menneske ved egne kræfter kunne elske Gud frem for alt andet, holde Guds bud, hvad andet er vel det end at have den oprindelige retfærdighed [?]<«. Tillempet citat fra art. 1, 9, i *Libri symbolici* (11,21), s. 52 (art. 2, 9, i *Die Bekenntnisschriften*, s. 149). Det indledende 'hominem' er tilføjet, og det følgende 'potuisse' er en ændring af 'posse'.

I trykt udgave: Bind 19 side 81 linje 18

◀ **Cathec. Rom:** : *Catechismus Romanus*, et af Den katolske Kirkes bekendelsesskrifter (især beregnet for præster og kateketer). Initiativet til at udarbejde det blev taget på Tridentinerkoncilet i dets tredje periode (31,8). Arbejdet blev videreført under pave Pius IV og tilendebragt under pave Pius V; skriftet blev udgivet i 1566.

I trykt udgave: Bind 19 side 81 linje 22

◀ **tum originalis justitiæ donum admirabile addidit** : lat. »så tilføjede han [Gud] den oprindelige retfærdigheds vidunderlige gave«. Citat med ændret ordstilling fra 1. del, kap. 2, 19, i *Catechismus Romanus*, citeret i B. Winer *Comparative Darstellung* (33m,7), s. 18. I katekismens 1. del afhandles troen i form af en gennemgang af Den apostolske Trosbekendelse.

I trykt udgave: Bind 19 side 81 linje 22

◀ **Thomas Aquinas** : Thomas Aquinas el. fra Aquino (1225-74), ital., katolsk teolog, fra o. 1243 dominikansk munk, underviste ved universitetet i Paris o. 1255-61 og atter o. 1269-71, oprettede derefter et universitet i Napoli. Har efterladt sig o. 60 større og mindre skrifter af filosofisk, eksegetisk, homiletisk, liturgisk, dogmatisk og etisk indhold og regnes som den fremmeste blandt de middelalderlige skolastikere.

I trykt udgave: Bind 19 side 81 linje 24

◀ **pura naturalia** : lat. 'de rene naturer'; hentyder til, at de første mennesker oprindeligt var skabt med en ren natur, dvs. med en ren fornuft og en ren frihed, indifferente over for forskellen mellem godt og ondt; det er til denne oprindeligt skabte rene naturlige tilstand, at Gud tilføjer 'immortalitas' ('udødelighed') og 'impassibilitas' ('lidelsesløshed') samt 'justitia originalis' ('den oprindelige retfærdighed el. fuldkommenhed') som en 'donum supranaturale' ('en overnaturlig gave'). Jf. fx 1. del, kap. 2, 19, i *Catechismus Romanus*, citeret i B. Winer *Comparative Darstellung* (33m,7), s. 18.

I trykt udgave: Bind 19 side 81 linje 24

◀ **donum divinitus datum supranaturale et admirabile** : lat. 'en af Gud skænket, overnaturlig og vidunderlig gave'; Clausens forklaring af, hvad 'justitia originalis' er.

I trykt udgave: Bind 19 side 81 linje 25

◀ **immortalitas, impassibilitas, justitia originalis** : lat. 'udødelighed, lidelsesløshed, oprindelig retfærdighed' (81,24).

I trykt udgave: Bind 19 side 81 linje 26

◀ **coinciderer** : samstemmer.

I trykt udgave: Bind 19 side 81 linje 29

◀ **kun Systemet har den** : hentyder til, at kategorien 'den rene væren' udgør 'systemets' begyndelse hos G.W.F. Hegel. I sin fremstilling af 'systemet' i *Wissenschaft der Logik* (bd. 1-3, 1812-16) indleder han det med den abstrakte kategori 'Væren', som er naturlig og umiddelbar, og afslutter det med begrebet 'Ideen'.

I trykt udgave: Bind 19 side 81 linje 32

◀ **πρωτη αναστασις** : gr. (prōtē anástasis) 'første opstandelse'.

I trykt udgave: Bind 19 side 82 linje 9

◀ **δευτερα αναστασις** : gr. (deútera anástasis) 'anden opstandelse'.

I trykt udgave: Bind 19 side 82 linje 10

◀ **καταπαυσις** : gr. (katápausis) 'hvile'.

I trykt udgave: Bind 19 side 82 linje 16

◀ **απολυτρωσις της σαρκος** : gr. (apolýtrōsis tēs sarkós) 'kødets forløsning'. Udtrykket forekommer ikke i NT, men Rom 8,23 har 'legemets forløsning'.

I trykt udgave: Bind 19 side 82 linje 23

◀ **σαρξ - σωμα** : gr. (sarx – sōma) 'kød – legeme'.

I trykt udgave: Bind 19 side 82 linje 24

◀ **Fortællingen om de første Msk. Fald** : 1 Mos 3.

I trykt udgave: Bind 19 side 83 linje 17

◀ **sq:** : sequens, lat. 'følgende'.

I trykt udgave: Bind 19 side 83 linje 21

◀ **Gnostikerne** : 11,7.

I trykt udgave: Bind 19 side 83 linje 22

◀ **Ophites** : fra gr. 'ophis' (slange), ofiter, tilhængere af en gnostisk sekt, der var udbredt i Romerriget i det 2. årh. og fremad, og for hvem slangen fra syndefaldsberetningen (1 Mos 3) spillede en stor rolle, dels som et godt, dels som et ondt princip.

I trykt udgave: Bind 19 side 83 linje 22

◀ **Tertullian** : 11,10.

I trykt udgave: Bind 19 side 83 linje 26

◀ **Pelagii Lære** : 35,23.

I trykt udgave: Bind 19 side 83 linje 27

◀ **Gen:** : Genesis, gr. 'frembringelse', 'tilblivelse'; betegnelse for 1. Mosebog.

I trykt udgave: Bind 19 side 83 linje 32

◀ **Hiob** : Job.

I trykt udgave: Bind 19 side 83 linje 33

◀ **sq.** : sequens, lat. 'følgende'.

I trykt udgave: Bind 19 side 83 linje 33

◀ **Ψ** : gr. Psi (18,23).

I trykt udgave: Bind 19 side 83 linje 35

◀ **Prov.** : Proverbia (25,26).

I trykt udgave: Bind 19 side 83 linje 36

◀ **Augustins System** : 35,31 og 36,4.

I trykt udgave: Bind 19 side 84 linje 8

◀ **Semipelagianisme** : 35,39 og 36,4.

I trykt udgave: Bind 19 side 84 linje 11

◀ **om Begrebet Fristelse (Baader.)** : Der tænkes formentlig på 11.-16. forelæsning i 1. hefte af Fr. Baaders *Vorlesungen über speculative Dogmatik*, hefte 1, Stuttgart og Tübingen 1828, hefte 2-5, Münster 1830-38, ktl. 396; hefte 1, s. 67-103; jf. især s. 90f.: »Wir werden in der Folge vernehmen, inwiefern die Geschichte die hier versuchte speculative Darstellung der Versuchung bestäetiget, in welcher der Mensch sich als Bild Gottes hätte bewähren sollen, weil, wie [I.H.] Fichte a. a. O. [Sätze zur Vorschule der Theologie, Stuttgart und Tübingen, 1828, ktl. 510] bemerkt, die bloße Speculation in allem, was die Freiheit betrifft, nicht zureicht – und ich mache Sie, meine Herren, hier nur darauf aufmerksam, wie richtig die Schrift die dem Jungfrauenbild feindliche Macht als Schlange darstellt, weil nicht der teuflische Hoffartsgeist allein, und auch nicht das Thier allein, sondern weil nur beide zusammen als beseßnes Thier, d. i. eben als Schlange, diese Feindschaft effektiv oder geltend machen können, wie sich denn auch in jeder Sündenlust und in jeder Schlangenkrümme ihrer Bewegung diese Doppeltendenz als beseßne Thierheit nachweisen läßt.« Jf. journalen AA:22, note 2, i SKS 17, 41. – **Baader:** (Benedikt) Franz (Xaver) von Baader (1765-1841), ty. katolsk læge, embedsmand ved bjergværksdriften i München, filosofisk og teologisk skribent, 1826 prof. honoris causa i filosofi og spekulativ teologi ved universitetet i München.

I trykt udgave: Bind 19 side 84 linje 13

◀ **Conc: Tridentinum** : Concilium Tridentinum (31,8).

I trykt udgave: Bind 19 side 84 linje 14

◀ **totum Adamum secundum corpus ... Jesu Christi** : lat. »så at Adam (...) hvad angår legeme og sjæl, har forandret sig til det værre. / Denne Adams synd (...) som ved udbredelse, ikke ved efterligning er forplantet til alle (...) kan ikke udslettes ved noget andet hjælpemiddel end ved den eneste midlers fortjeneste (...) Jesu Kristi«. Sammenstykket og tillempet citat fra Concilium Tridentinum, sessio 5, »Decretum de peccato originali« (»Dekret om den oprindelige synd«), 1 og 3. Jf. *Sacrosancti et oecumenici concilii Tridentini* (31,9), s. 13.

I trykt udgave: Bind 19 side 84 linje 14

◀ **liberum arbitrium ... vel odium Dei mereri** : lat. »den frie vilje er ingenlunde / mistet eller gået tabt (...) end mindre en titel uden indhold / men er svækket og har tabt i styrke. / Alle gerninger (...) før retfærdiggørelsen (...) er sandelig ikke synder, ej heller fortjener Guds mishag«. Sammenstykket og tillempet citat fra Concilium Tridentinum, sessio 6, »Decretum de justificatione« (»Dekret om retfærdiggørelsen«), kap. 1; canon 5; kap. 1; canon 7. Jf. *Sacrosancti et oecumenici concilii Tridentini* (31,9), s. 23, s. 38, s. 23 og s. 38 – Den sidste sætning er ved et indføjte 'non' ændret til en direkte udtalelse fra at være en fordømmelse: »Hvis nogen påstår, at alle gerninger, som er gjort før retfærdiggørelsen (...) sandelig er synder, eller fortjener Guds mishag (...), han være bandlyst.«

I trykt udgave: Bind 19 side 84 linje 18

◀ **Luther** : Martin Luther (1483-1546), ty. teolog, augustiner munk, prof. i Wittenberg, reformator.

I trykt udgave: Bind 19 side 84 linje 21

◀ **hominis essentiam esse peccatum** : lat. »menneskets væsen er synd«; citatet, som levede i den dogmatiske diskussion, har ikke kunnet verificeres, jf. dog fx art. 1, 52, i 2. del af *Formula Concordiae*, hvor Luther tillægges følgende udtalelse: »Tua nativitas, tua natura, tota sua substantia est peccatum« (»Din fødsel, din natur, hele dit væsen er synd«), *Libri symbolici* (11,21), s. 651 (*Die Bekenntnisschriften*, s. 861). Jf. også M. Flacius (69m,27) *Etliche klare vnd treffliche Zeugnisse M. Luthers von dem bösen Wesen, essentia, Bild, Form oder Gestalt des irdischen toten Adams vnd von der wesentlichen Verwandlung des Menschen* (1574); og T. Heßhus *Klare vnd helle Zeugnisse Doctoris Martini Lutheri, das die Erbsünde nicht sey das Wesen des Menschen* (1572).

I trykt udgave: Bind 19 side 84 linje 21

◀ **Formula Concordiæ** : 36,21.

I trykt udgave: Bind 19 side 84 linje 23

◀ **hæreditarium malum est ... natura filii iræ simus** : lat. »det arvede onde er forbrydelse og skyld, som gør, at vi alle på grund af Adams (...) ulydighed er i unåde hos Gud og af natur vredens børn«. Forkortet citat fra art. 1, »De peccato originis« (»Om arvesynden«), 9, i 2. del af *Formula Concordiæ*, i *Libri symbolici* (11,21), s. 639f. (*Die Bekenntnisschriften*, s. 848).

I trykt udgave: Bind 19 side 84 linje 23

◀ **peccatum originis ... anima hominis relinquit** : lat. »Arvesynden er ikke en ringe, men en så dyb fordærvelse af den menneskelige natur, at der intet sundt, intet ufordærvet efterlades i et menneskes legeme og sjæl«. Tillempt citat fra art. 1, 8, i 1. del af *Formula Concordiæ*, i *Libri symbolici* (11,21), s. 574 (*Die Bekenntnisschriften*, s. 772).

I trykt udgave: Bind 19 side 84 linje 25

◀ **Peccatum originale ... corde et voluntate** : lat. »Arvesynden (...) er ikke blot (...) et totalt (...) frafald af alle goder i alle åndelige forhold (...), men (...) i stedet for det mistede gudsbillede er der i mennesket en indre, ond, afgrundsdyb (...) grænseløs og udsigelig fordærvelse af hele naturen og af alle kræfterne, i særdeleshed af de højeste og fortrinligste åndsevner, i sindet, forstanden, hjertet og viljen«. Forkortet og tillempt citat fra art. 1, 11, i 2. del af *Formula Concordiæ*, i *Libri symbolici* (11,21), s. 640 (*Die Bekenntnisschriften*, s. 848). Citatet har 'infinibilis' i stedet for kildens 'inscutabilis' ('uudgrundelig').

I trykt udgave: Bind 19 side 84 linje 27

◀ **Homo ad bonum ... reliqua manserit** : lat. »Mennesket er ganske og aldeles fordærvet og dødt til det gode (...), så at (...) end ikke en lille gnist af de åndelige kræfter er forblevet tilbage«. Forkortet citat fra art. 2, »De libero arbitrio sive de viribus humanis« (»Om den frie vilje eller om de menneskelige kræfter«), 7, i 2. del af *Formula Concordiæ*, i *Libri symbolici* (11,21), s. 656 (*Die Bekenntnisschriften*, s. 874).

I trykt udgave: Bind 19 side 84 linje 32

◀ **In spiritualibus ... rebellis et inimicus** : lat. »I åndelige og guddommelige forhold (...) ligner [mennesket] en klods og en sten eller en livløs billedstøtte / af anlæg og natur helt igennem ond, genstridig og fjendtlig mod Gud«. Forkortet og sammensat citat fra art. 2, 20, og 2,17, i 2. del af *Formula Concordiæ*, i *Libri symbolici* (11,21), s. 661 og s. 660 (*Die Bekenntnisschriften*, s. 879f. og s. 878).

I trykt udgave: Bind 19 side 84 linje 34

◀ **Liberum arbitrium ... activum et efficax** : lat. »Den frie vilje (...) er kun aktiv og virksom til det, der mishager Gud og står ham imod«. Forkortet citat fra art. 2, 7, i 2. del af *Formula Concordiæ*, i *Libri symbolici* (11,21), s. 656 (*Die Bekenntnisschriften*, s. 874).

I trykt udgave: Bind 19 side 84 linje 36

◀ **caput seminale, naturale hominum. caput foederatum** : lat. 'menneskeslægtsens hoved ved sæden, af naturen; hoved ifølge pagtslutning', dvs. at Adam opfattes ikke som en privatmand, men som hoved for menneskeslægten, dels fordi han var det første menneske, dels fordi menneskeslægten er udrundet af hans sæd, og endelig fordi Gud sluttede den første pagt med ham. Disse tre betegnelser sammenfatter de arvesyndsteorier, som blev fremsat af de nykirkelige dogmatikere i det 18. og 19. årh. De første to bestemmelser af Adam kendes også fra de luthersk-ortodokse dogmatikere. Den anden bestemmelse spillede en vigtig rolle i føderalteologien (16,11)

I trykt udgave: Bind 19 side 84 linje 38

◀ **scientia dei media** : 78,34.

I trykt udgave: Bind 19 side 84 linje 40

◀ **Satan** : 19,16.

I trykt udgave: Bind 19 side 85 linje 2

◀ **Beelsebub** : 19,15.

I trykt udgave: Bind 19 side 85 linje 3

◀ **Belial** : 19,16.

I trykt udgave: Bind 19 side 85 linje 3

◀ **LXX** : de 70, dvs. *Septuaginta*, den gr. oversættelse af GT. If. det alexandriniske Aristeasbrev, der giver sig ud for at være skrevet i det 2. årh. f.Kr., skulle oversættelsen være foretaget af 72 jødiske lovkyndige i løbet af 72 dage i Alexandria (o. 250 f.Kr.); senere blev tallet afrundet til 70.

I trykt udgave: Bind 19 side 85 linje 4

◀ **testamentum duodecim patriarcharum** : lat. *De tolv Patriarkers Testamente*, en jødisk samling af beretninger om patriarken Jakobs tolv sønner, affattet på gr. formentlig i perioden mellem 150 og 60 f.Kr., hører til skriftgruppen *De gammeltestamentlige pseudepigrapher* (jødiske skrifter fra o. 300 f.Kr. til o. 200 e.Kr. overleveret af de kristne). Titlen skyldes, at der afsnit for afsnit berettes om, hvordan den ene efter den anden af de tolv sønner kalder deres efterkommere til sig på dødslejet og overdrager dem et budskab, et 'testamente'. *Testamentum duodecim Patriarcharum* omtales første gang af Origenes som et skrift, der vel ikke hører hjemme i kanon, men som belyser dæmonologien. Navnet Belial el. Beliar (19,16) forekommer da også mange gange i betydningen Satan: Rubens testamente 2,2 og 6,3; Simeons 5,3; Levis 3,3 og 18,12; Issakars 6,1; Dans 5,1.11; Asers 1,8-9 og 3,2; Josefs 20,2 og Benjamins 7,1-2.

I trykt udgave: Bind 19 side 85 linje 4

◀ **ὁ ἐχθρὸς** : gr. (ho echthros) 'fjenden'.

I trykt udgave: Bind 19 side 85 linje 5

◀ **ὁ πονηρὸς** : gr. (ho ponēros) 'den onde', jf. fx Matt 13,9 (i Matt 12,24 er der tale om Beelzebul (19,16)).

I trykt udgave: Bind 19 side 85 linje 5

◀ **ὁ ἀντιδικὸς** : gr. (ho antídikos) 'modstanderen'.

I trykt udgave: Bind 19 side 85 linje 5

◀ **ὁ πειραζὼν** : gr. (ho peirázōn) 'fristeren'.

I trykt udgave: Bind 19 side 85 linje 6

◀ **ἀρχῶν τῶν δαιμονίων** : gr. (árchōn tōn daimoníōn) 'dæmonernes fyrste'.

I trykt udgave: Bind 19 side 85 linje 6

◀ **ὁ ἀρχὼν τοῦ κόσμου** : gr. (ho árchōn tou kósmou) 'verdens fyrste', jf. Joh 14,30.

I trykt udgave: Bind 19 side 85 linje 7

◀ **ὁ θεὸς τοῦ αἰῶνος τούτου** : gr. (ho theós tou aiōnos toutou) 'denne verdens gud'.

I trykt udgave: Bind 19 side 85 linje 7

◀ **ὁ δράκων** : gr. (ho dráchōn) 'dragen'. 'δραχων' fejl for 'δρακων'.

I trykt udgave: Bind 19 side 85 linje 8

◀ **ὁ ὄφις ἀρχαῖος** : gr. (ho óphis archaíos) 'den gamle slange'.

I trykt udgave: Bind 19 side 85 linje 8

◀ **ὁ ἀγγελὸς τῆς ἀβύσσου** : gr. (ho ángelos tēs abýssou) 'Helvedes engel'.

I trykt udgave: Bind 19 side 85 linje 8

◀ **Apocalypsen** : 17,16.

I trykt udgave: Bind 19 side 85 linje 9

◀ **ἀπ' ἀρχῆς** : gr. (ap' archēs) 'fra begyndelsen'.

I trykt udgave: Bind 19 side 85 linje 12